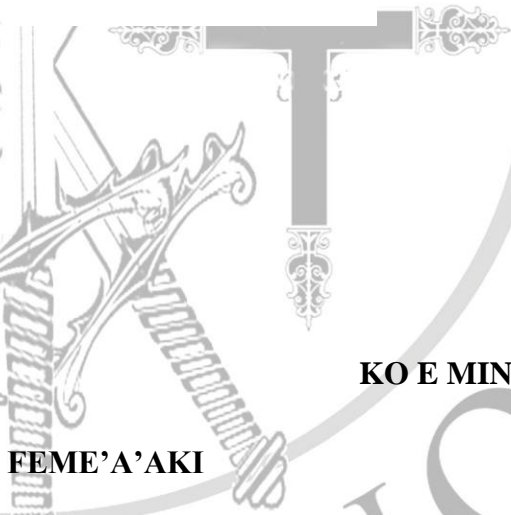

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	30
'Aho	Tu'apulelulu 20 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula 'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (<i>MEIDECC</i>) 'Utoikamanu	Hon. Fekita
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Lord Fohe Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 30/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

2024 **'Aho: Tu'apulelulu 20 Sune,**

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 • Fakamatala Patiseti 2024/2025 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 • Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga • Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2023
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea	8
Me’a Komiti Kakato	8
Kole fakamolemole ‘Eua 11 ki he ongo Minisita e Kapineti he’ene me’a ne fai he Fale Alea.....	9
Hoha’a ‘Eua 11 ko ia Palesiteni Kautaha Kilikiti ka ‘oku ‘ikai lava uki ke fai ha ngāue e sipoti ni.....	9
Kole ‘Eua 11 ha seniti mei he 12.8 miliona he sipoti ke tokoni ki he fakalalakaka e fonua	11
Fakahā mei he Pule’anga ‘ikai fakasitua’i ha kole ki he fakalalakaka sipoti	12
Taukave’i ‘Eua 11 mahu’inga pule lelei & fakahoko lelei fatongia ngaahi Va’a Mafai Pule ‘e 3 e fonua	13
Tui ‘Eua 11 mahu’inga ke fakapotopoto’i Patiseti ke fakakatatau mo e ivi malava faka’ekonomika fonua	14
Taukave ‘Eua 11 ke tali he Fale Alea mo e Pule’anga ‘a e Tō Folofola ke tataki ‘aki ngāue fonuá.....	17
Tui Pule’anga ‘oku fakaivia he sekitoa taautaha e tupu faka’ekonomika ka ‘oku fakangatangata pe.....	18
Tui Pule’anga lahi ngaahi pole fakafe’atungia tupulaki faka’ekonomika e fonua	19
Tui ‘Eua 11 ka fakalahi ‘aki 30 miliona Patiseti Potungae Fefakatau’aki ‘e malava tokoni’i sekitoa taautaha	25
Tokanga Nōpele ‘Eua pe ‘oku fakapalanisi vahevahe patiseti ke potupotu tatau ‘inasi sekitoa taautaha mo ē kau ngāue fakapule’anga	26
Tui Pule’anga ‘oku a’u pa’anga vahevahe he Patiseti ke ‘inasi ai sekitoa taautaha	29
Hoha’a Nopele fika 2 Ha’apai ke potupotu tatau tukuhau’i kakai, kau ngāue mo kinautolu ‘ikai ngāue.....	35
Fokotu’u Nōpele ‘Eua ‘oua tali Patiseti kae fakalelei’i ‘a e ngaahi mata’ifika he vahevahe Patiseti.....	36
Fehu’ia ki he Pule’anga lisi ‘o e vaotātā ‘i ‘Eua & ngāue felave’i mo ia	37
Fehu’ia Tongatapu 7 fe’ia taimi malava ke maumau’i ai Kupu 10 Lao ki hono Mapule’i Pa’anga.....	37
Fehu’ia Tongatapu 7 fē taimi malava ke maumau’i ai kupu 10 he Lao	39
Tokanga ki he tataki fakahoko ‘e he Sea Komiti Kakato	43
Tokanga Tongatapu 7 ko e vahevahe Patiseti ke fakahoko fakatatau ki he Lao	45

Fakatonutonu mei he Pule’anga ki he polokalama fakamole he Patiseti	47
Taukave Pule’anga kupu 5 nau ngāue’aki ki he pa’anga tokoni ma’u mai mei muli hili tali Patiseti.....	48
Fokotu’u Tongatapu 4 na’a lava ke fakakau ‘e he Pule’anga kau ngoue & toutai ke nau lava kau he polokalama penisoni ‘a e Pule’anga	50
Tui Tongatapu 5 ‘oku fe’amokaki’aki 15 miliona Patiseti Pule’anga & fiema’u ke lava he fonuá matauhi kitautolu.....	52
Tui Pule’anga malava he ngāue fakataha ngaahi kupu fekau’aki kau ai kau Fale Alea ke langa e fonua kae ‘ikai ko e Pule’anga pē.....	54
Taukave Pule’anga ‘oku palanisi ‘enau Patiseti ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/25	55
Fokotu’u mei he Pule’anga ke nau felotoi ‘oku kehekehe ‘enau tui mo Tongatapu 5	56
Tokanga Tongatapu 5 ki he lahi fakafalala Pule’anga he pa’anga tokoni mei muli ki he Patiseti.....	57
Fakatonutonu Pule’anga ki he pehē ‘oku nau ‘omai ngaahi me’a ‘ikai totonu ke ‘asi mai he Patiseti	59
Fehu’ia Tongatapu 5 ko hai te ne fua ‘a e fe’amokaki 15 miliona	61
Fehu’ia Tongatapu ‘uhinga fokotu’u mai Pule’anga ke ta’etotongi ako he Patiseti.....	66
Tokanga ‘Eua 11 ki he hoha’a mai Tō Folofola hā ‘oku fai fakapulipuli’i ai he Pule’anga ‘ene ngāue	68
Tali mei he Pule’anga ‘ikai ha me’a he’enau ngāue ‘oku fakapulipuli	68
Fehu’ia ‘Eua 11 ha polokalama hu’ihu’i kavenga ‘i he Patiseti	70
Tali mei he Pule’anga ‘oku nau fengaue’aki mo e kakai tokolahi ke langa e fonua	72
Fokotu’u ke nga’unu ā ngāue ‘a e Fale ‘o ‘alu fakavouti	72
Tokanga Nopele ‘Eua ke kumi Pule’anga ha maketi ke uta ki ai ngoue e kakai.....	73
Lolotonga ngāue Pule’anga ke uta fua kau ngoue ki muli.....	74
Fakamolemole ‘Eiki Palēmia mo Tongatapu 5 ki e longoa’a na’e hoko he Falé	76
Fokotu’u mei he Pule’anga kupu 62 Tu’utu’uni Fale ke fai mo hiki aleá ‘o fakavouti pe ko hano pāloti’i nau fokotu’u.....	77
Vouti ‘Ofisi Palasi.....	79
Tokanga ‘Eua 11 pe ‘oku kau he Patiseti hono matauhi Pule’anga ngaahi koloa taufatungamotu’a	79
Tali Pule’anga ‘oku kehe ‘a hono matauhi ‘a e Palasi.....	80
Tokanga ‘Eua 11 ‘ikai ‘asi he Vouti ‘Ofisi Palasi ha fakamole ki hono tauhi ngaahi lekooti taufatungamotu’a e fonua	81
Maumau kongā lahi lekooti ‘akaivi ki he talatukufakaholo na’e maumau he sunami & ‘uhinga ia langa Misiume ‘i Tufumāhina.....	82
Fokotu’u ‘Eua 11 ke feinga’i kaati fakafonua ke lava ke ngāue’aki fakavaha’apule’anga	86

800000 he Patiseti ‘Ofisi Palasi ko e vāhenga ia kau Nopele.....	86
Fokotu’u Tongatapu 7 to’o mei he Vouti ‘Ofisi Palēmia pa’anga ke faitokonia ‘aki e Ālonga.....	87
Fokotu’u Tongatapu 7 ‘ikai fe’unga pa’anga <i>allowance</i> ma’a e kau Nōpele	88
Fokotu’u Tongatapu 7 ta’ofi fa’ahinga fakamalanga fai ‘e Tongatapu 8	89
Kole Tongatapu 8 ‘oua ‘e fakamanamana’i ia	90
Fokotu’u Sea Komiti Kakato toloi e Falé ki ‘apongipongi.....	90
Poupou Ha’apai 12 ke toloi ‘a e Fale.....	91
Kelesi	92

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho : Tu’apulelulu 20 Sune, 2024

Taimi: 1025-1030

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki. Tau kamata’aki e lotu ‘a e ‘Eiki.

(Ne hiva’i kotoa ‘e he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

'Eiki Sea : Kātaki e Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, kae 'atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he ‘aho ni, Tu’apulelulu 20 Sune 2024.

'Eiki Sea e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia,...

<004>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tepile : 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Fakalalakaka Faka'ekonōmika & Takimamata, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni Vaotātā, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

'Eiki Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Minisitā Fonua & Koloa Fakaenatula, 'Eiki Nōpele Nuku, Māteni Tapueluelu. 'Eiki Sea ko e ngata ē taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki me’atomui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, pea ‘oku kau he poaki me’a tōmui mai mo Mo'ale Finau. Ko e ni’ihi e Hou'eiki ko eni ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ...

Mo'ale Finau : Ko au eni Sea.

'Eiki Sea : Mo'ale Vava'u 14.

Kalake Tēpile : Mo'ale 'Otunuku fakamolemole 'oku poaki me'a tōmui mai. Ko e

toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali mai honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipaupu. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki. Hangē pē ko e ngaahi fakamalanga na'e fakahoko 'aneafi, 'e 'ikai ke tau faka'osi e uike ni he 'aho ni, ka 'oku loto lelei e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti ke toloi atu 'enau Kapineti 'apongipongi, 'a ia 'e toe hoko atu pē 'etau fakataha 'a e Fale Alea he Patiseti he 10:00 'apongipongi.

Makatu'unga pē 'i he polokalama makehe he efiafi ni 'a e *High Comm* Pilitānia, 'e malava pē ke tau fakataha 'o hoko atu mei he 4:00 ka 'e fiema'u pē ke tau tuku kimu'a he polokalama ko ia. Ka 'e toki tuku atu pē ke mou toki fakahā mai ho'omou ongo'i 'anai 'i he efiafi, hili ha'atau ngāue 'i he Kōmiti Kakato. Hou'eiki 'oku 'ikai ke u toe fie fakalōloa 'etau ngāue mahino pē ko 'etau ngāue 'oku 'i he Komiti. Kole atu pē ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Ne me'a mai leva e Sea 'o e Kōmiti Kakato - Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a Komiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato : Tapu ki he 'Ene 'Afio Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua, tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai, tapu atu ki he kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he opé kae 'uma'ā 'a e kau ngāue. Hou'eiki mālō pē ho'omou laumālie tau fakafeta'i pē 'oku tau kei Tonga pē 'a Tonga, mou laumālie lelei pē...

<004>

Taimi: 1035-1040

Sea Komiti Kakato : ... 'oku ou fakatokanga'i pē 'aneafi 'oku 'alu pē taimi 'etau feme'a'aki, mahino kiate au 'oku 'osi taimi ke 'alu ki he fakavouti. Ka 'oku ai e ni'ihii 'oku nau kei fiema'u ke.. ka 'oku 'ikai te u 'ilo pē ko ho'o toe malanga fakalūkufua fēfē kuo 'osi kotoa e 'u me'a fakalūkufua, ka ko ē 'oku ulo mai 'a e maama 'a 'Eua 11. 'Eua 11, me'a mai koe 'o fetongi mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua he ko eni 'oku 'ikai ke me'a mai ia he pongipongi ni.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 7 'oku 'i ai ha me'a te ke tokanga ki ai?

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai.

Kole fakamolemole ‘Eua 11 ki he ongo Minisita e Kapineta he’ene me’a ne fai he Fale Alea

Taniela Fusimālohi : Mālō ‘aupito Sea e ma’u faingamālie he pongipongi ni. ‘Oku ou fakamālō atu ki he Feitu’u na ke tuku pē e ngaahi malangá ke fai, neongo ko e hā ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku toe ke ‘oatu, kae tuku pē ke ‘oatu. Ko u ‘ilo pē ‘oku ai pē ‘a e kamata ke hoha’a ‘a e kau Mēmipá koe’uhi uike kaha’u foki ‘oku kamata e konifelenisi. Ka ke tau lelelele lelei pē tautolu lahi pē ‘etau taimi ‘atautolu, kae tuku pē ‘a e ngaahi me’a ko eni ke tuku atu. Tuku atu pē ia na’a ‘aonga ki he fakakaukau ki he’etau Patiseti ko eni ‘oku tau lele ai ‘i he ta’u fakapa’anga ka hoko mai. ‘Uluaki Sea tuku atu pē mu’a ‘e ki’i ‘uluaki miniti ‘e 1 ke ‘oatu ai e ki’i me’a ko eni.

Ko au foki Sea ko u fa’a ongo’i pē he taimi ni’ihi ‘oku kāvea hoku lotó koe’uhi ko ha fa’ahinga lea pē ko ha fa’ahinga tūkuhua ‘oku fai he Fale ni pea u ongo’i ‘oku ‘i ai ha loto ai ‘oku lavea. Pea ko ia ko u fie ‘oatu pē he pongipongi ni, ‘uluaki pē ‘oku ou ‘oatu pē ‘eku kole fakamolemole ki he ‘Eiki Minisitā Fonua. Ko si’oku ta’okete pē foki, ka na’a ku pehē he’eku malanga ‘uluaki ko e Minisitā angakovi eni, ka ‘oku ou fakafoki ‘eku lea ko iá Sea ‘ikai ke totonu ke u fai ha lea pehē.

Ka koe’uhi foki ko e anga pē ia ‘o e tā ‘o e taimi mo e houá pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki ai he na’a ma ‘inasi taha pē he fo’i mā tatau pē he taimi na’a ma kei ‘i he kolisi ai, pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki ai. Ko e Minisitā ia ko eni Minisitā lotu ia ‘oku ‘ikai ke angakovi ia he ‘oku lotu ia. ‘Io ne ma fa’a ‘asi holo pe ai, ne ‘asi taimi si’i holo pē ‘i kolo pea pulia ia ki ‘Atenisi ka u takai holo pē au.

Sea, ko hono uá ‘oku ou kole fakamolemole ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MIA* he’eku lea na’e pehē mate e sipoti. Sea ko u pehē pē ke ki’i tahataha hake pē, ko u tui pē ‘oku mo’oni pē ‘Eiki Minisitā ka ko u pehē pē ‘oku tō lalo. Sea ko ‘eku ‘uhinga eni ‘e Sea, ‘Oku ou pehē ‘oku fu’u ma’olunga ‘etau nofo he sipoti kae ‘ikai ke tau ‘alu ki hono tefitó. Ko au mahalo ko e ta’u eni ‘e 10 ‘eku Palesiteni he Kōmiti Kilikiti ‘a Tonga, ka ‘oku ‘ikai ke toe fai ha fe’auhi kilikiti ia. ‘A ia ko e palesiteni he ta’u ko ia ‘a ia ko e 2015, na’a nau ō ai ‘o ma’u mai ‘a e mētali polonise he fe’auhi ‘a e Pasifiki ko ē na’e fai ‘i Papua Niukini.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ko e ki’i tokoni atu pē ‘o kole pē ki he Fakafofonga ke toe ki’i fakalelei’i pē ‘ene fougá kae toe lava ha fe’auhi e Kōmiti Liiki. Mālō Sea.

Hoha’a ‘Eua 11 ko ia Palesiteni Kautaha Kilikiti ka ‘oku ‘ikai lava uki ke fai ha ngāue e sipoti ni

Taniela Fusimālohi : Ko ia he ko e talu ‘a e.. ko e mētali fakamuimui taha ‘a e Komiti Kilikiti na’e ma’u he 1973, ko e toki ia ma’u ia ‘enau metali he taimi ko ia na’a ku palesiteni ai. Pea ‘osi pē ko ia ‘enau ō ko iá ‘ikai ke toe fai ha kilikiti ia. Fekau atu ke ō mai ke fai ‘a e fakatahá ‘ikai pē toe ha’u nautolu ia. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke mou ō mai ai? ‘Oku mou fehi’a ‘ia au? Talamai ‘enautolu ‘ikai, sai pē koe ia. Ka ko e ‘ai ke ‘atu ‘a e hā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ke fai’aki e fe’auhi. Ko e fe’auhi ‘a e kilikiti na’e taki ia ‘e he kau tangata pisinisi ia na’e ‘i ai ‘enau silini ia ‘anautolu ke fai’aki. Ka ko e ‘uhinga ‘eku malanga pehē Sea, kapau ‘oku ai ha 12.8 miliona, ko e me’a eni ‘oku

ou fakakaukau ki ai 'i he ngaahi Vāhenga Ha'apai, Vava'u, 'ikai ke 'ilo ia ki Niua pē 'oku kei fai ha sipoti ia ai pē 'oku... 'oku ai, ko e hā 'a e sipoti 'oku kei fai ai.

Vātau Hui : Ko ia Sea 'i Niua.

Taniela Fusimālohi : 'Oku mou lanitā ē? 'E Sea, ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai 'oku 'i ai 'a e naunau 'oku fai'aki 'a e sipoti 'a ia ko e ngaahi mala'e mo e ngaahi naunau. Ko Tongatapu ni mālō 'oku tu'u 'a e naunau ko eni 'i Kolomotu'a. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha toe mala'e ia 'e lelei, ko e mala'e ofi taha mai pē ia. Pea ko 'eku fakakaukau' i he 'oku ..

Tevita Fatafehi Puloka : Sea ke u ki'i tokoni atu pē ki he kilikiti. Me'a pē ...

<004>

Taimi: 1040-1045

Tevita Puloka: ... 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Minisitā Ngoue ne 'osi kamata'i ia 'e Kolomotu'a pea 'oku mau mala'e kilikiti ki Puke 'i he mala'e kilikiti 'a Puké. Pea 'oku 'osi 'i ai 'emau fokotu'utu'u ki ai ki he *off season* ki ai 'a e timi 'akapulu. Na'e 'osi kamata ia 'i he ta'u kuo 'osi ka ke sio ki ho'omou komiti ko ena 'oku ke Palesiteni ai ke mou 'uluaki feinga' i ke mou maau ka mau toki 'unu atu. Ka 'oku, 'oku ko e 'Eiki Nōpele 'o Puke ko Fohe 'oku 'i ai e mala'e kilikiti ai mālō.

Taniela Fusimālohi: Pea 'ikai ke mou fetu'utaki mai ka au ke u 'alu atu ko e Palesiteni au toe si'i ke u ta'ofi ...

Tevita Puloka: Ko 'eku toki lave'i eni ta ko koe 'oku Palesiteni he Feitu'u na 'oku Palesiteni he me'a pea 'e hokohoko atu e ngāue ko ia Fakafofonga. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko 'eku 'uhingá he 'oku 'i ai hoku mafai ke u fekau e fe'auhi ke fai pē ta'ofi ka koe'uhí 'oku 'ikai ke ai ha pa'anga ia pea 'oku 'ikai ke 'omai ha pa'anga ia mei he *MIA* ke fai 'aki ko e tu'o fiha 'emau kole 'amautolu ke ma'u mai ha seniti.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga 'ai pē mo ke 'alu 'o vakai' i na 'oku ke me'a koe ho me'a'angá ta ko ē kuo 'osi 'i ai ha taha ia 'e Palesiteni fo'ou ka ke si'i fai pē ho'o ho'o me'a 'a 'au pehē pē ko koe 'oku ke kei Palesiteni ta ko ē 'oku nau 'osi fili ia 'e nautolu kae 'ikai ke fakahoko atu ke ke me'a ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia fu'u lahi 'eku nofo 'Eua ka ko e 'ai ke u toki vakai ko e me'a pē ko u pehē ai ko u kei Palesiteni he 'oku kei 'omai pē mei he *TASA* 'a e fanongonongo ko ē ki he fakataha lahi. Pea ko e me'a ia ko u pehē ai 'oku ou kei Palesiteni kae sai pē.

Ko e liiki Sea 'oku faingata'a'ia mo ia he ngaahi me'a fakavāhenga ka ko u pehē Sea ke angalelei mu'a e Pule'anga kapau ko e *levy* ko ē na'e 'uhinga pē ke fakalalakaka e sipoti ko e 'uhinga ē Sea. Ko e talēniti ko ē 'o ha taha ke 'ilo'i 'oku pau ke lalanga hake ia mei lalo mei, he na'e 'i ai e taimi ia 'oku mea'i pē 'e 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō na'a ma hanga 'o fa'u e ki'i polokalama ko e 'alu 'a e kau 'akapulú ki Nu'usila pea ma ō kole ki he 'ū 'apiako 'akapulu mou sio ange ā 'e Sea ki he ki he ki'i fo'i fakakaukau. Ko 'eku muimui he 'Eiki Minisitā he ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga ko e ki'i tokoni pē ko ē 'oku mālie pē 'ene malanga he ko ē 'oku pou pou pē ka ko 'eku ki'i fehu'i pē ki ai ko e Palesiteni foki pea 'oku, pea 'oku fakatalanoa foki he ngaahi me'a. Pē ko e palani fakamuimui ko ena 'a e kilikiti 'oku ngata he ta'u fē, koe'uhí foki 'oku fa'a tukuaki'i pē mahino ke 'ai e palani kae toki fai hano kumi fakapa'anga.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai 'emau palani ka 'oku te'eki ke fai ha fakataha ia he 'oku fiu au hono ui ke o mai pea 'oku 'ikai ke u 'ilo'i 'e au pē ko e hā e 'uhinga, 'oku 'ikai ke o mai ia ki he fakataha 'oku nau sio mai ka au 'oku, na'e 'ikai ke u kilikiti.

Vātau Hui: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea. Ko e kilikiti foki Sea 'oku 'oku fai ia 'e he kakai 'oku nau taukei pea 'oku 'i ai mo hono tu'utu'uni mo hono lao. Ko e lea atu 'a e motu'a ni ko e motu'a kilikiti foki eni ia mei motu. Pea ko e 'uhinga e me'a 'oku ou fakahoha'a ai 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au mahalo ko e me'a 'oku mate ai e kilikiti ko e 'ave ki he tama hala. 'Oku 'ikai poto he kilikiti. Ko u tui Sea ko e toutou, na'e toutou meili 'o tuku hake he, he meili 'a e kilikiti 'oku Palesiteni 'a e tama ia 'oku poto ia he kilikiti fakaiku Haukinima mahalo 'oku faifekau ko ia ia 'oku ne toutou 'ohake 'a e fiema'u ke fakataha e kilikiti.

Sea ko e me'a 'oku fiema'u 'e Niua ia lele pē 'emau fe'auhi 'amautolu na'e lele he ta'u kuo 'osi pea 'oku lolotonga lele pē ia. He ko e me'a ia 'oku ne pukepuke kāinga 'i motu fai ai e langa fonua pukepuke ai e ma'uma'uluta. Ka ko e me'a pē 'oku mau kole 'e mautolu ki he Palesiteni ko eni 'oku 'ikai ke toe, toe faka, ke Palesiteni mai mu'a ha pulu mai ha pulu koe'uhí ke 'ave ke fakakakato 'aki 'emau, 'emau fe'auhi ko ia pē Sea mālō.

Kole 'Eua 11 ha seniti mei he 12.8 miliona he sipoti ke tokoni ki he fakalalakala e fonua

Taniela Fusimālohi: Sio ange ko e toe talangata'a mo ē 'e taha. 'E kaniseli 'eta 'ai ke hoko atu 'ete teu malí 'oku ke fu'u ongongata'a 'aupito. Ka u foki mai Sea ki he me'a ko eni he koe'uhí 'oku mahu'inga ke hoko atu 'a hono langa, ko e 'oku 'i ai pē e ngaahi sipoti ia 'oku tau sai ai, 'akapulu, ko e liiki, ko e netipolo mou sio ki he TALA. Ko e kilikiti. Ko e fuhu mate 'aupito. 'Kātaki fakamolemole 'e Sea. Holo mo ia ki lalo mālō mo hono kei fai he Kalapu 'a Kolomotu'a 'a e faka'ai'ai e fuhu. Ka ko 'eku kole atu 'oku 'i ai e me'angāue ia 'oku fiema'u mo ha pa'anga ke fai 'aki e fe'auhi ko e pehē atu ko ē ki he 'ū kalapu ke o mai 'o fe'auhi 'ikai ke nau fie o mai nautolu he 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki'i pale ia ke 'ai. Pea ko e kole holo ko ē he kau *sponsor* talamai he kau *sponsor* ia he 'ikai ke 'omai ha silini ia he 'oku nau faingata'a'ia fakapa'anga.

Ka ko e anga ia 'a e kole ko ē ke 'omai mu'a ha seniti mei he mei he *levy* ko eni ko e anga ia 'eku fakama'ala'ala ko ē 'aneafi. Ka ko u fakamolemole atu pē 'Eiki Minisitā kau liliu pē mu'a 'eku pehē kuo mate.

Tevita Puloka: Sea ko 'eku ki'i fie tokoni pē ki he Fakafofonga ka 'oku ke fiema'u ha sipoti ke mo'ui pea 'oku ou fakaafe'i atu me'a ange ki he Mala'eva'inga Halaano ...

<005>

Taimi: 1045 -1050

Tevita Puloka: ... Tau toe feinga ke langa e kilikití he fonuá ni pea ‘okú ke mo’oni koe. Ka ko eni ko u lave’i he ‘ahó ni ko e Feitu’ú na ‘oku Palesitení. ‘Oku faingofua pe kapau te ke me’a ange ke tau sio ko e hā e ngāue ke faí ke mo’ui ‘a e maa’imoa ko ená, mālō.

Taniela Fusimālohi: Te u toki lava atu mo e pulu ko ena ke fiema’ú

Fakahā mei he Pule’anga ‘ikai fakasitua’i ha kole ki he fakalalaka sipoti

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, kātaki ke u ki’i fakahoha’a atu pe ki he Fakafofonga ‘Euá. ‘Oku ou tali pe ‘e au ‘ene kole fakamolemole maí Sea pea ko u fakamālō atu pe au ki ai. Ko e tokoní ko hono ‘uhingá ko e maa’imoa kilikití ia na’e fakahingoa ‘e Siale ‘Ataongo kuo pekiá ko e Taisení. Pea na’e fakahingoa ki hení ko e ‘uhingá he na’e me’a ‘a e tama Palēmiá ki Tofua ‘o fe’iloaki ai mo e Taisení pea ‘ai pe ‘e Siale ‘Ataongo ai. Ko e tu’unga ko ē e kilikití mahalo ko e tu’o 2 eni hono hanga ‘e he Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘o totongi e mo’ua ko ē kilikití kae ‘atā ke hoko atu ‘ene ngāue fakalotofonua.

‘Oku ou ‘ohovale ‘i he pongipongi he me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘Euá ko ia ‘oku Palesitení. Ne u lave’i pe ‘e au ko e motu’a faifekau mei Toloa pea ‘oku ou lave’i ko ē ki aí ko e ngaahi kulupu kilikiti eni ‘oku nau fetakai pe nautolu he va’ingá ‘o kau ai ‘a Niutōua, Tokomololo, Pea. ‘Oku ‘i ai mo e timi ‘a Kolomotu’a mo Puke, ‘oku ‘i ai meimei ko e ngaahi timi ia ‘oku lele pe ‘enau ki’i fe’auhi pe ‘anautolu. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ‘ū Talafekau ia ‘oku nau kau mo nautolu ki he ngaahi timi kilikiti ko ení. Ne ‘i ai e ngaahi Talafekau kimu’a ‘a ‘Aositelēliá na’e kau mo ia ai he na’e sai ‘aupito ‘ene teká mo ‘ene paté.

Ka ko u ‘ohovale ‘i he pongipongi ni he me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘Eua ki he kilikití. Ko e ngaahi mala’e sipoti ko ē ko ē he Kolisi ko Tupou, ngaahi mala’é na’e ‘ikai ke tapafā ka na’e fuopotopoto ko e mala’e kilikiti. Pehē ‘e he Kolisi ko Tupou, hā e fala ‘o Helení kae ‘uma’ā e Kolisi ko eni ko ē ‘i Sia’atoutai na’e fatu ia ‘aneafi ‘e he kau faifekau ke nau ki’i *off* mai ki ai he nau fiu ko ē he lotú. Nau ki’i fakamālohisino kilikiti atu he na’e fuopotopoto. Ka ko u tokoni atu pe ki he Fakafofonga ‘Euá ‘oku ‘ikai ke fai ha fakasitua.

Pea ko e me’a foki ‘e tahá ‘oku fa’a fai hano fakamālohi’i e ngaahi ‘ahó ni Sea. Ka me’a ange e Palesitení te u ki’i lī atu e fo’i pulú ki ai pe ko e fē fo’i pulu ‘okú ne teka’akí. Pe ko e fē pate ‘okú ne ngāue’akí, ko e ki’i ‘ahi’ahi pe ‘oku ‘i ai ha’ane ma’u ki ai. Ka ko u tali lelei pe ‘e au ho’o kole fakamolemole mai he pongipongi ní. Ka ko u tokanga atu pe, na ko e Palesitení ia ko Faifekau Haukinima ka ‘oku ‘ikai ko koe he kilikití, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e mo’oni pe ia ko e ki’i motu’a Faifekau ko ‘Aisake Haukinima na’á ma ngāue. Ko e *manager* ia ‘oku ‘alu ko ē ‘o *promote* e va’ingá ka ko u toki lave’i he ‘ahó ni e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke toe fanongo mai ai ha taha ia kiate aú koe’uhí kuo pekia foki hoku ta’okete ko Siale ‘Ataongo Puloka. Na’á ne ‘ave e kilikití ‘o tuku ki he langi laú. Pea na’e ‘osi pe ko iá peá u hoko atú pea ‘oku mo’oni pe ‘etau lea Tongá ko e hoko ‘a e fau mo e polata. Ka ‘i ai ha faingamālie hení te u toki ‘alu atu ‘o fakafisi atu ta ko ē ‘oku ‘ikai taau pea mo e me’á ni.

Taukave'i 'Eua 11 mahu'inga pule lelei & fakahoko lelei fatongia ngaahi Va'a Mafai Pule 'e 3 e fonua

Ka u hoko mu'a Sea ki he kongā ko ení, ko u fanongo ki he malanga 'a e Minisitā Pa'angá 'aneafi peá u fanongo fakalelei ki he'ene, peá u māfana lahi pea vaia ai hoku lotó. 'I he malanga lelei na'á ne fakahoko mai si'ene tāsilisili mai 'a 'ene Patisetí. 'Oku mo'oni e hiva 'a Sōsaia Mataelé, 'ise'isa ke u *change* mai 'e au, ke u fetongi toto si'o mapuhoi meí he ngalú. Minisitā, ko ho'o tāsilisili mai e ngaahi me'á ko e ngaahi malanga ia ko ení ko e 'atu pe ia ko hono fakalahi atu e ngaahi me'á. Ka mou manatu'i pe foki 'e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Pa'angá ko moutolu ko e fo'i māmaní ia, te mou vilo ki he la'ā. Ko mautolu ko e māhina kimautolu, neongo ho'omou viló ka 'oku mau vilo mo mautolu 'ia moutolu ke fakapalanisi ho'omou viló. He kapau he 'ikai ke mau vilo takai 'ia moutolu 'e faifai pea 'e tu'ulu ho'omou viló ki ha feitu'u. Pea ko e me'a 'oku mahu'inga ai ke tau vilo fakataha pe 'i he ngāue ko eni 'oku tau fakahokó.

Sea ka u hoko atu mu'a ki he kongā ko ení, na'á ku ongo'i lahi 'aneafi 'a e me'a na'e 'ohake fekau'aki pea mo e kei mamafa 'a e ngaahi me'á ...

<006>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi: ... pe ko e mamafa 'a e 'initaneti na'e tonu foki ke ma'ama'a ka 'oku kei 'eke pe 'e ma'ama'a fakakū e 'uhila koe'uhi ko e 'i ai e ivi e solá. 'I ai foki pea mo e 'eke'i e ngaahi totongi 'a e Pule'anga 'oku mamafa, pea pehē foki ki he hikihiki e totongi e koloa.

Ko u tui Sea, ko e 'ū me'a ko eni 'oku hoko pea 'oku tau talanoa ki ai he Patiseti, 'oku ne 'omai e fo'i fehu'i ko ení, 'oku 'i fē 'a e pule lelei. Ko u tui Sea, ko e fehu'i ko ia 'oku ne fakahā mahino mai pe ko e pisinisi tu'u kano'i mata ia 'a e Pule'anga mo ha Fale Alea ko e pule, pea ke 'ai ke lelei 'a e pulé.

Ko u foki eni Sea, he koe'uhi ko e me'a 'oku fa'a 'ohake 'e he Pule'angá, 'a e talanoa ko eni ki he *Latima House Principle*. 'A e talanoa ko ē ko ē na'e 'i he fakahoko he 1998 he ngaahi fonua Kominiueli, 'o talamai 'oku mou māvahevahe, ka mou ō 'o fai fakalelei ho'omou taki taha fatongia. Na'a tau fakapapau foki ki ai Sea, taki taha ō fai hono fatongia, fai 'e he Fakamaau'anga hono fatongia, fai 'e he Pule'anga hono fatongia, fai 'e he Fale Alea hono fatongia ki he lelei tahá.

Kae 'oua 'e toe fai ha felākaaki, 'oua 'e toe ha'u ē 'o hela hono sivi ē, he kapau 'e fai fakalelei hotau ngaahi fatongia Sea, ko u tui 'e si'isi'i leva 'a 'etau nofo ko e fai ha sivi. Ka tau hanga atu ki hotau tefito'i fatongia 'uluaki, ko 'etau fa'u e Laó. 'Osi mahino pe ia ka tautolu ia 'etau lele mai ko eni 'i he teemi ko eni 'a e avaava 'a e ngaahi Lao 'e ni'ihí 'oku fiema'u ke tātāpuni 'a e ngaahi ava ai 'e hu ai e fili. Ko e me'a ia 'oku ou feinga ai ke u foki mai ai 'i he kongā ko eni ki he tafa'aki ko ia koe'uhi Sea, 'i he Kupu 51, 'oku tala hangatonu mai 'e he Konisitūtone, ko e Fale Alea 'oku pule.

Kapau he 'ikai ke fai 'e he Fale Alea hono fatongia ke pule, 'e pule e Kapineti. Ka ko e Kapineti, kuo pau ke taliui ia ki he Fale Alea. Pea ko e me'a ia 'oku tuku ai homau tala

Sea, kātaki fakamolemole pe, ‘osi tuku mai homau tala mei he Taloni ki he kau Fakafofonga Fale Alea. ‘Ikai ke fe’unga e tataki ‘ata’ata pe kitautolu ‘e he Pule’anga, ka ‘oku toe talamai mo homau fatongia mo muimui’i hono ngāue’aki mo e ‘alunga ‘o e tukuhau ‘a e fonua ‘o fakatatau pe ki he Lao.

Ko e me’a ia Sea, ‘oku mau kei longolongoa’a ai pe ki he a’u ki he ngata’anga. Fē pe taimi te ke hanga ‘o ta’ofi mai ai, ko ‘ene toki ‘osi ia. Koe’uhi na’a ku lele au he’eku kamata ‘eku malanga pea ke hanga ‘o tu’uua mālie ‘i loto mālie ‘eku malanga pea ko u fakamālō atu ho’o toe ‘ai mai ke u toe hoko atu.

Tui ‘Eua 11 mahu’inga ke fakapotopoto’i Patiseti ke fakakatatau mo e ivi malava faka’ekonomika fonua

Sea, ko e ko u fie foki mai ki he me’a ko eni ‘a e ‘etau ‘eku sio ki he’etau Patiseti, ‘oku hangē ‘oku fu’u tō ‘etau fakamamafa ki he sōsiale. Faka’ofa’ofa pe ia Sea, koe’uhi ‘oku fai ‘etau tufotufa ke taau ka ko e me’a eni Sea, ko e tufotufa kapau ‘oku lahi fe’unga ‘etau koloá. ‘Oku ui ‘i he lea faka-papālangi ko e *welfare system*. Ko e me’a fakamāmani lahi pe ka ‘oku lahi ‘etau me’a pea tau ngāue’aki e sisitemi ko hano tufotufa atu, toe tufa’i atu pe ki he fa’ahinga na’e tōnounou ke nau ma’u ai. Ka ko e tu’u ko e ‘o e ‘ahó ni Sea, ‘oku si’isi’i ‘etau ki’i me’a.

Tau tufa pe ka ko e fo’i kī ko ē ‘oku tau feinga ke tau nofo ai, ke tau tuli ha tupu faka’ekonōmika. ‘A ia ko e tupu ko ē ‘oku tau ‘osi tala ‘i he’etau Patiseti, ‘e ‘i ai ‘a e tupu faka’ekonōmika ‘oku tau ‘osi palōmesi ki he fonua, ko e 3.8 ko e me’a ia ‘oku feinga ke tau hanga ‘o tuli.

Ka ko e ‘uhinga ko e tu’u ko e he taimi ni ke tau folahi ‘etau Patiseti ‘i he ‘ēlia lahi ‘a e seniti ‘oku si’isi’i, ‘e manifi. He ‘ikai ke māfana e tokotaha kotoa ia Sea, ‘e fusimo’omo, ko e ‘uhinga ‘ene fusimo’omo Sea, ka u ki’i fakama’ala’ala atu pe kātaki fakamolemole ha miniti pe ‘e taha.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe Sea, ko ‘ai pe ke u ki’i fehu’i ki he Fakafofonga,

Sea Komiti Kakato: Tali pe he Feitu’u ‘a e fehu’i e Palēmia?

‘Eiki Palēmia: Ko e fehu’i pe ia Fakafofonga, ‘ai ho’o ‘uhinga foki ho’o pehē ko e kapau ‘oku fu’u si’isi’i pea ‘oua te tau toe vahevahe. ‘A ia ‘oku pehē ke tuku e ‘a e vahe ia ko eni ‘a e kau vaivai, pea tuku e vahe ia ko eni ki’i neongo ‘oku si’isi’i ka ‘oku a’u pe ki ai. Ka ko e vahe ‘a kinautolu ‘oku faingata’a’ia, ko ‘etau ako sosiale foki ia, Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘ikai ke u fakata’e’anga’i ha vahevahe, ko e ko u tui ko e fatongia pe ke fai pea ka ko e me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai ke tau ...

<007>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... folahi ‘i he ‘elia lahi ‘a e me’a si’isi’i ‘o manifi pea ko e lea ko

ē 'oku ngāue'aki te tau fusimo'omo. Kae tuku pē Sea ke u 'oatu 'a e 'uhinga 'o e leá 'ene 'omai ke fai 'aki 'etau, tataki 'etau ngāue.

Mahalo ko u kei ta'u valu he taimi ko iá ko u fanongo ki he le'o 'o e Palesiteni 'o e Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tongá ko Toketā Sione 'Amanaki Havea ki he'ene vete mai he pō ko iá. Ko u tui ko e pō Kilisimasi, 'ene vete mai 'a e fo'i lea 'oku ui ko e fusimo'omo. Ko e 'uhinga 'o e fusimo'omó ko e fusimohomo, tau toki fakanounou pē ko e fusimo'omo. Ka na'a ne pehē ko e fāmili masivá ko honau kafú ko e fola'osi, langanga pe ia 'e fā 'ikai toe lahi ange ia ai. Ko e kau mohé 'oku nau toko valu. He 'ikai fe'unga e ki'i langanga ia 'e fā 'i he taimi momokó ke ne fakamāfana'i e tokotaha kotoa. Ko e me'a 'e hokó ko e kau mohe he tafa'aki ko ē te nau fusi e kafú kae homo ia mei he tafa'aki ko ē pea kapau 'oku ongo'i mokosia 'a e tafa'aki ko ē te nau fusi e kafú kae homo ia mei hē.

Pea ko u tui Sea ko e me'a ia 'oku ui ai ko ē kitautolu he 'ahó ní, kuo pau ke tau fai e me'a 'e ua. Te tau kalusefai e me'a 'e ni'ihi kae lava ke tau fakapotopoto kae 'oua te tau fusimo'omo he 'e fe'unga pē me'a ia 'oku tau ma'ú ki he me'a 'oku tau fiema'ú. He 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku tau 'omai 'a e me'a 'oku 'ikai ko e vivilí ia. Ko u tui 'oku fa'a fakafaikehekehe'i 'e he kau pālangi 'a e *need* mo e *want*. Ko e *need* ko e fiema'u vivilí ia. Ko u tui lahi ko e fiema'u vivilí ia 'o e 'ahó ní ko ha tupu faka'ekonómika he te ne fanafanau'i 'a e me'a lahi, te ne fānau'i 'a e ma'u ngāue, te ne 'ohake e masivá ki ha tu'unga 'oku toe lelei ange. Te tau sio ki ha ngaahi me'a 'oku tupulaki he ko ia 'e te tau hanga 'o tukuhaú ke tau omai 'o talanoa'i he 'ahó ní.

Pea ko e me'a eni Sea 'oku ou mahu'inga'ia aí ke tau hanga mu'a 'omai he 'ahó ni 'a e Tō Folofolá. Ko u tui ko e kakano mo e 'elito 'o e tō folofola na'e 'omai 'e he 'Ene 'Afió talu mei he kamata 'a e Fale Alea 'o e To'u Fale Alea ko eni mei he 2022-2025 'oku nofo taha pē he me'a tatau pē. Fale Alea, 'e Pule'anga mou fakapotopoto he koe'uhí ko e tukuhaú ena 'a e kakaí. Ka te tau fakapotopoto fēfē? Te tau fakapotopotó 'o kapau 'e mahino kia kitautolu ko e hā ko ā 'a e pule lelei. 'I he me'a na'e fakahā mai 'e he tō folofolá Sea talu 'a e kamata, ngaahi me'a kehekehe 'e 20. Pea 'i he anga 'eku vakaí neongo na'e me'a mai 'a e Seá pehē, tau tali angé pe 'omai ha Tō Folofola fekau. Te'eki ai ke 'omai ha tō folofola fekau Sea ka 'oku ou tui ko e ngaahi me'a kuo 'omai 'e he Tō Folofola mei he Taloní talu 'etau kamata ko e ngaahi fakahinohino, faka'ekonómika, faka-fakalele Pule'anga, faka-fakalele ngāue, fekau'aki mo e vā ngāue. Pea 'oku ou tui Sea 'oku 'ikai totonu ke ngalo ia he'etau talanoa Patisetí, ko e hā ko ā 'a e ngaahi me'a ko iá.

Sea tuku mai pē ha ki'i miniti 'e ua ke u hanga 'o 'ai atu pē ha ngaahi lea nounou 'a e 20 ko iá. 'Uluakí, fokotu'utu'u lelei e ngaahi taumu'á ki he langafonua. Ko hono uá ka maau ia, vakavakai'i e tu'unga fakapa'anga e fonuá pe 'oku fēfē ia fakahoa ki he'etau palaní, na'a tau palaní 'o fu'u lahi ki he ivi fakapa'anga 'a e fonuá. 'Ikai ke ngata aí talamai toe vakai'i mo e tu'unga faka'ekonómiká. Ko e me'a taau ia ki ha Pule'anga ke ne fai ke ne hanga 'o vakavakai'i 'a e ko 'ení mo e kaha'ú. Ko e ko 'ení ko e hā 'etau me'a 'oku ma'ú, ko e kaha'ú ko e me'a ia 'oku tau feinga ke tau a'u ki aí. Ka te tau a'u fēfē? 'Aki 'a e sio 'oku lōloa Sea. Ko e Tō Folofolá ko e sio lōloa 'oku ne talamai 'a e me'a 'e tolu ko ení. Mou 'uluaki vakai mu'a ē, ko homou faka'amú ko e *need* pe ko e *want*. Mou 'uluaki 'ai homou ngaahi fiema'u vivilí ke taau ia mo maau. Ko e peseti 'e 88 'o e fonuá 'oku nau nofo he masivá, ko 'etau *need* ia 'i he 'aho ní.

'Eiki Palēmia: Ko u ki'i kole atu au fakama'ala'ala pē, mahalo 'e tokoni, kalake ka ke

‘ohake angé tō folofola ‘Ene ‘Afió e hono huufi ko eni e Fale Aleá ki he me’a ko eni ‘oku refer ki ai ‘a e Fakafofongá. ‘Oku ‘ikai ke u manatu’i au ia ‘i he Tō Folofola ‘Ene ‘Afió na’e kau ai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku me’a ‘akí. ‘Uhingá tuku kehe kapau ko ...

<001>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Palēmia: ... ko ‘ene fakakaukau pē, pea sai pē ia kae’oua ‘e ‘ai ke pehē ko e Tō Folofola ia ‘a ‘Ene ‘Afió, kapau ‘oku ‘ohake ‘a e Tō Folofola ke ne tuhu’i mai angé ‘a e fo’i kongá ko eni ‘a e pēseti ‘e 88 mo e hā fua ko eni na’e toki me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e hangē ko ‘eku talanoa ‘anenai, ko ‘eku ‘alu eni ‘o kamata mei he Tō Folofola ‘uluaki ko ē hono fakaava ‘a e Fale.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke ke ‘alu ki he 1904 ha’u mei ai, ko e *direction* ko ē ‘oku ‘omai pē ‘oku tau angamaheni ki ai Fakafofonga, tau pehē ko e Tō Folofola ko eni ki he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku hoko mai, te ke lava pē koe ‘o *jerry-pick* pē ko ho’o to’o pē me’a ‘oku ke fiema’u he nō ‘o fai’aki.

Lord Nuku: Sea ke u ki’i tokoni atu kae ‘oleva ke ‘osi ‘a e ...

‘Eiki Palēmia: ‘Io mālō ‘e ‘Eiki Nōpele, ‘ai koe he ko’eku ‘uhingá ‘a’aku ia te te lava lelei pē ‘e kita Sea, ‘o *jerry-pick* pē ko e lea faka-papālangi ke te ‘alu pē kita ‘o filifili mai ‘a e me’a ko ē tene hanga ‘o poupou’i ‘ete poini, kae ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko e fo’i taimi lolotonga ko eni na’e fai ai. Te te lava pē kita ‘o ‘alu ki he ta’u ‘e hongofulú, ki ha Tō Folofola, ‘oo ko e fo’i me’a ko eni ‘e sai ia ki he poini na’e ‘ai, ka ‘oku tonu ke tuku, tau ‘unu atu he ko e Patiseti eni ki he ta’u fakapa’anga hoko. Ko e hā ‘a e me’a ai te tau lava ‘o fetokoni ‘aki ai? Ko e hā ‘a e me’a te ke lava ai ‘o tokoni mai kia kimautolu ke fakahoko homau fatongia lelei? hangē ko ē ko ē na’a ke fakahoko mai. Mālō.

Lord Nuku: Sea kole pē mu’a ke u ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga. Fakafofonga, ko hotau tala, ‘a ē ko ē ‘oku tuku mai ki he Fale ni, ko e monū’ia mo e mala’ia ‘o e fonua ko eni ‘oku ‘i he Fale ko eni. Ko e tala ia ‘o e Fale ko eni, tefito’i fatongia ia, koe’uhi kau toki hoko atu au ka ke, ko e tala ia ko ē na’e tuku ko ē ki he Fale ko eni ‘i he 75 ‘i he foaki ‘a e Konisitūtone.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Mālō ka u hoko atu pē. Ko e ngaahi me’a ko eni kuo u tuku atu, ko e fuofua me’a ia na’e Tō Folofola mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afió ‘i he’etau fakaava ‘i he 2022. ‘Ikai ke u ma’u pē kuo ngalo ia ‘i he Pule’angá, ka ‘oku ou feinga ko ē ke ‘omai he ‘aho ní, na’a faifai kuo tau tuku ‘i tu’a ‘a e Taloni ‘o Tongá.

Ko e fakamanatu mai ia ko ē ko e fakamanatu mai ia ‘e ha taki lelei, ko e palani ko ē ke tau fakakaukau’i ‘a e me’a ‘e 3 ko eni, ko e pēseti ‘e 88 na’a ku ‘omai ‘oku ‘ikai ko ha, ko e mo’oni’i me’a ia ‘oku talamai ia ‘e he Sitetisitika. Ka ko ‘eku ‘omai ‘o tuku hē, ke mahino kia kitautolu ko e 88 ē ‘oku tau hanga ‘o tukuhau’i ‘i he ta’u ki he ta’u ‘a eni ‘oku ‘ai ke tau talanoa ki ai, ko e 450 tupu miliona ko e ‘ai ke to’o mai mei fē, mei hē. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamanatu mai ‘e au, tau palani fakafuofua pē, tau sio ki he tu’unga fakapa’anga he ko e tukuhau ‘e ‘omai, vakai’i ‘a e tu’unga faka-‘ikonōmika ‘oku tau ‘i ai, he ko e me’a ia ‘oku mahu’inga he ko e tupu ‘oku tau fiema’u.

Sea ka u hoko atu ki he me'a hono 4, ma'u'anga ivi ke holoki 'a e lolo mo e totongi, ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Palēmia 'i he ...

'Eiki Palēmia: Sai pē 'e Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē 'a e me'a ko eni, 'a 'ene lau ko eni ki he fika pē 'e ma'u fēfē. Kapau na'e me'a pē ki ai 'a Tongatapu 7 pea 'oku ou tui na'e 'osi *refer* pē ki ai 'a Tongatapu 5, kapau te mou me'a hifo ki he tepile 3 ko ē na'e me'a ki ai ko ē 'a Tongatapu 7 kimu'a, ko e hiki ko eni 'o e Patiseti ko ē he tākaki, 'alu pē mei he 354 ki he 379 Sea, 25 miliona, 'a ia ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'ene lau ana ko ē 800 mo e me'a. Ko e lahi ia ai Sea, mei pēsēti ia 'e 60 ko e tokoni ia, ko e 'omai 'a e 'u *project*, 'omai 'o fai 'a e langa, ko e 'u *project* ia ko ē 'oku lalahi 'aupito ko ē hangē ko e *project* ko eni langa 'a e mala'e sipoti 'i Tonga *High Sea*, 63 miliona, 'a ia ko e 'u *project* lalahi pehē 'oku 'asi lahi ai ko ē ko ē 'a e 'u me'a, kapau te mou me'a hifo pē ki hena, 'asi he ma'u'anga pa'anga mei he Pule'anga, ko e *revise* 354, hiki pē mei ai ki he Patiseti 'i he ta'u ni 379.

Ko e 25 miliona pē 'i he fakalelei'i 'o e tākaki hangē pē ko ia na'a mou me'a 'aki, toe lelei ange ke mahino ko e 'u falekoloa kotoa pē 'oku nau kei *tax* mo e alā me'a pehē, ko e 25 miliona pē Fakafofonga, 'oku 'ikai ke pehē ke fu'u kakapa 'a e ngaahi fika 'oku 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku ou tali pē 'e au 'a e tokoni 'a e 'Eiki Palēmia, kae tuku pē mu'a ke fai atu pē, ko e ngaahi me'a eni ia Sea, ke tau ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko ha tokoni ia ko e fakatonutonu Sea, mālō.

Taukave 'Eua 11 ke tali he Fale Alea mo e Pule'anga 'a e Tō Folofola ke tataki 'aki ngāue fonuá

Taniela Fusimālohi: Tau hanga 'o tali 'a e Tō Folofola 'o tau tali. Ko e anga 'eku vakai Sea he koe'uhī ko e ...

<002>

Taimi: 1105-1110

Taniela Fusimālohi: ...Koe'uhī ko e me'a eni ia 'oku ou toutou fou mai pe au ia kimu'a ko u ngāue ta'u lahi he Pule'anga pea u fanongo ki he ngaahi Tō Folofola La'ā kuo Tō Kuini Salote. Na'e tokanga ki he ma'uma'uluta e fonua. Taufā'ahau Tupou tokanga ki he hiki e fakalalakaka ki he tu'unga ma'olunga.

Ko e kuonga eni hono onó kuo tuhu mai ē ki he pule lelei. Ko e me'a ia 'oku ou mahu'inga'ia ai hono 'omai eni ki Fale ni, talamai malu'i faka-lao 'a e ngaahi ngāue'anga he 'oku kei langalanga hake, ngoue mo e toutai. Pea 'oku ou faka'amu Sea ke tau talanoa ko ē ki he ngaahi vouti pea tau 'ohake ai e ngaahi me'a ko eni. Na'a tau fu'u fakaava e matapā koe'uhī ko e talamai 'e he Lao Fakavaha'apule'anga mou tukuange ho'omou 'ekonōmika ke fe'auhi mo e ngaahi 'ekonōmika kehe he ko e me'á ia ke fe'auhi fēfē he 'oku 'i ai ha'atau me'a.

Ko 'etau me'a pe eni Sea 'oku fai mai 'a e Tō Folofola 'ai ho'omou ako ke sai, lelei e *quality* pea fakatonutonu ki he me'a 'e ma'u. Ko e me'a ia te mou tau'i'aki 'a e fakavaha'apule'anga he 'oku 'ikai ha'amou lolo 'amoutolu, 'ikai ha'amou maka koloa. Ko ho'omou ki'i ngoue pe 'oku 'ai ke uta atu. Ka kapau te tau fakaava 'e tautolu e matapā ke tāpalasia ia 'e he mālohi. Ko e 'ai ke tau toe fai e hā Sea.

Ko hono hokó Sea tuku e langa fakalalakaka ke tataki 'e he sekitoa taautaha. Sea ko e 'ekonōmika ha fonua ko e kau va'inga ko e sekitoa taautaha. Ko e Pule'anga ko ia 'oku fakamaau, ko ia 'oku ne ifi e me'aifi ke tuku e va'ingá. Ko ia 'oku ne ifi e me'aifi he maumaulao. Ko ia 'oku ne ifi e me'aifi ke fetongi e kau va'inga. Ka 'oku 'ikai ke toe ha'u ia 'o kau he va'inga Sea. Ko e hā hono 'uhinga 'e faka'efi'efi ia he loto mala'e.

'Eiki Palēmia: 'Ai ke ki'i fakatonutonu pe Sea. Mahalo ko e me'a eni na'e tokanga ki ai ko ē fekau'aki mo e Palesiteni e Timi Kilikiti. Ko e tā fakatātā na'e ngāue'aki ko u tui 'oku 'ikai ko e fakamaau pe as a *regulator but also* ko 'emau fatongia 'e taha ko e kau faiako mo e kau fakamālohisino ke teuteu'i mo tokoni'i 'a e timi ko eni hangē ko ho'o me'a 'a e *private sector*. 'Oku 'ikai ko e fakamaau 'ata'atā pe Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku 'i ai pe foki 'a e mahino ia 'i he tu'unga 'o e fakalele Pule'anga ka 'oku toki faingata'a'ia e ongo timi. Ka 'oku na puputu'u ha me'a pea 'oku toki 'alu atu e fakamaau ke solova 'a e palopalema ko ia. Ka ke faka'ehi'ehi ia ko e 'uhinga ko e faihala ia 'e 'alu 'o kau ai 'e Sea he va'inga.

Tui Pule'anga 'oku fakaivia he sekitoa taautaha e tupu faka'ekonomika ka 'oku fakangatangata pe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole pe ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa e Komiti Kakato. Sea 'oku tau talanoa he *private sector* Sea ko e *topic* ia Sea 'oku pelepelengesi Sea. Ko e *private sector* 'oku mahino 'aupito 'ene tu'u 'a'ana ke tokonia e 'ekonōmika mo e langa fakalalakaka e fonua. Ka 'oku 'i ai pe hono fakangatangata 'a e *private sector* 'i Tonga ni Sea. Ko e ngaahi taimi pehē ni Sea 'e 'i ai e ngaahi kongā 'o e ngaahi e fatongia totonu ke fai he *private sector* 'e ala mai ki ai 'a e Pule'anga. He 'ikai ke tuku ange 'a e ngaahi ngāue ia ko eni Sea ke li'aki, kuo pau ke fakakakato e ngaahi fatongia ia ma'a e kakai 'o e fonua 'e kau ai 'a e *private sector* 'e toe kau pe mo e Pule'anga ai Sea. He koe'uhī ko e fakamalanga ko eni 'oku tau fanongo ko ē ki ai mou me'a atu ki ai 'oku ne hanga 'o taki hala'i 'aupito sio mai 'a e kakai ki he tu'u 'a e Pule'anga mo e *private sector*. Pea ko e 'imisi ko ia Sea 'oku tonu ke fakatonutonu 'aupito he na'e 'i ai 'a e fakatātā na'e 'ai ke u 'oatu ka 'oku 'ikai ke u ala ki ai koe'uhī kae hoko atu pe mu'a 'a e Fakafofonga.

Sea ka u 'oatu 'e au 'a e fakatātā ko eni Sea. Ko e *network* ko eni ko ē 'a e halapule'anga he fonua ni Sea. 'Oku fiema'u mo e kilomita 'e 1000. Ko e fatongia ko ē 'o e *private sector* na'a nau lava 'o fai ai kilomita pe ia 'e 50 Sea. Ka 'oku kei fai pe hono 'ave 'i he *private sector* 'a e ngaahi ngāue lalahi tokoni mei muli. Ko e kilomita ko ē 950 Sea ko hai 'e ala ki ai? Ko e Pule'anga Sea he 'ikai ke li'aki e ngaahi fatongia tefito'i fatongia ia e Pule'anga koe'uhī ko e *private sector* Sea. Ko e me'a ko eni ko ē 'oku ou lave ki ai Sea. Ko e me'a 'oku lolotonga hoko, kātoa 'a e ngaahi *private sector* tanuhala he fonua ni 'oku nau 'osi ma'u kātoa honau 'ū *contract* lau miliona 'i he ngaahi tokoni mei muli, kae fēfē

e toenga 'o e 'ū hala, he koe'uhī ko e 'isiu ia 'oku mamafa 'aupito talu e alea'i ko eni 'a e Patiseti ko eni 'a e halapule'anga Sea...

<003>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ... pea kei ala pē 'a e Pule'anga ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ia ke fakakakato, he koe'uhi 'ikai ke lava 'e he *private sector* ke fakahoko e ngaahi fatongia ko ia. Ka 'oku kei teke pē 'e he Pule'anga 'a e *private sector* ke nau lava makupusi 'a e ngaahi fatongia ko eni. 'Oku 'ikai ke ngata pē he halapule'anga Sea, 'oku 'i ai mo e ngaahi 'elia kehekehe ia 'oku mea'i pē 'e he kau Minisitā 'e fiema'u 'a e Pule'anga ia ke nau hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ko ia Sea. Mālō.

Lord Tu'ivakanō : Sea, kātaki pē 'Eua 11 tapu pē mo e Feitu'ú na Sea. Ko u pehē 'oku mo'oni 'aupito pē 'a 'Eua 11 ko e *private sector* ko e *cornerstone* ia 'o e falala'anga 'a e Pule'anga. Ko e me'a ko eni te tau nofo tautolu 'o fakafekiki mo hā 'i he ngaahi me'a lahi, ka 'oku fiema'u ke 'omai e naunau ko ia. Ko e fonua ni ko e ngoue mo e toutai. Ko homou fatongia ke kumi e māketi koe'uhi ki he me'a. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehé ni ia. He 'ikai ke lava ke ngāue 'a e kakai e fonuá kapau 'oku 'ikai ke ma'u e me'a ko ē ke 'ave ki ai e fua e fonua. Ko e ma'u ia 'e pa'anga totongi 'aki e ngāue 'a e Pule'anga. 'A ia 'e toe ō pē kakai, ngoue toe ō kumi e māketi ko e fatongia ia 'o e Pule'anga.

Tui Pule'anga lahi ngaahi pole fakafe'atungia tupulaki faka'ekonomika e fonua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele, kapau te ne tali. Ko e.. Tapu ki he Feitu'ú na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale. Sea, ko e 'uluaki pē ko e me'a ko eni 'oku 'ohake ko ē fekau'aki mo e *private sector* pea mo e langa fakalalakala faka'ekonōmika. Hangē ko e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofongá, ko e ngaahi fonua 'o māmani, ko e ta'au ia 'oku nau 'alu ki ai 'i he *text book* ia Sea. Tokotaha ako faka'ekonōmika kotoa pē 'oku nau talamai 'a e fakakaukau ko ia. Ko Tonga ni eni 'oku tau talanoa ki ai. Ko e talu ē 'etau tupu hake pea mo 'etau, mea'i pē 'e Hou'eiki pea laau'ilo ki ai e kakai e fonua, ko e lotu ko ē 'a e mātu'a ko Tonga ko e fonua masiva. Pea 'oku tau kei nofo pē he fakakaukau ko ia ko Tonga ko e fonua masiva.

Ko 'etau talanoa ko ia 'i he māketi Sea mo e fatongia e Pule'anga ke kumi e māketi, kapau te tau foki ki he ngaahi ta'u kuohili ko e *issue* tatau pē ia 'oku tau talanoa ki ai hono kumi ha māketi. Pea ko e fatongia pē ia 'o e Pule'angá 'oku lolotonga fai 'o a'u ki he taimi ni. Ka 'oku ai e ngaahi fakangatangata ia Sea 'oku ou faka'amu ke mea'i 'e Hou'eiki pea laau'ilo ki ai e kakai e fonua. Ngaahi fakangatangata ko ia mo e ngaahi pole ko iá 'oku fu'u faingata'a ke fakalaka 'a Tonga ia ai.

'Uluaki ko 'etau si'isi'i, ko hono uá ko e me'a 'e malava ke tau hanga 'o hū atu ko ia ki tu'apule'anga. Ko hono tolú, ko e ngaahi Lao Fefakatau'aki 'oku fokotu'utu'u mai 'e he ongo fonua lalahi 'oku na tokonia ma'u pē 'a Tonga ni, tautautefito ko Nu'usila mo 'Asitelēlia he polokalama 'oku ui ko e *Pacer Plus* pē ko e fefakatau'aki 'a e Pasifiki mo e ongo fonua ko ia. 'Oku ai hono ngaahi lao 'oku fokotu'utu'u mai 'i he kolonitini, 'i he *bio security*, tukukehe ange 'a e talanoa ki he halanga vaka 'oku ha'u ki Tonga ni. Ko

‘ene si’isi’i ko ia Sea, ‘ikai malava ia ‘e he ivi alea māketi ko ia ‘o e Pule'anga mo e fonua. ‘Ikai ke tau lava ‘etautolu ia ‘o tuputupulefonua hangē ko e lea ‘oku ‘ohake, ke tau *convince* e ngaahi māketi ke nau ‘io mai, he ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o *supply* makatu'unga he ‘etau si’isi’i.

Ko e pa’anga ko eni ko ē ‘oku lave ki ai ‘a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ‘oku tuku mai ki he fefakatau’aki pea mo e *export* mo e kumi māketi, ‘ikai ke ne lava ‘e ia ‘o fakatatau ‘a e fiema’u ke malava ‘aki. Ko hono feinga’i ko ē kau ‘inivesitoa muli ke nau ō mai ki Tonga ni ke nau ‘inivesi hano fa’u ha koloa mei he ngoue, kuo pau ke nau sio nautolu ki he *return* ‘enau *investment*. Kuo pau ke ma’u ‘enau tupu. ‘E foki mai pē ‘e Sea ke tau talanoa pē mu’a ‘i he *reality* pē ko e me’a mo’oni mo’oni, ko e fonua si’isi’i eni mo masiva.

‘Oku ke mea’i pē 'Eiki Sea ‘oku ‘i he sekitoa ‘o e toutai kae pehē ki he ngoue ‘a e faingata'a mo e hokohoko seini mai ko ia, fai pē ‘e he Pule'anga. Lolotonga ‘i ai ‘a e pa’anga ‘oku ‘omai ke mau totongi atu ’aki e ngaahi koniteina hono *export* ki muli. Tu’unga ko ē ‘o e me’akai fakalotofonua ‘i he ‘aho ni Sea, tautautefito ki he manioke hangē ko e fakatapu. Ko e ngoue ia lahi taha ‘oku tau hū ki muli, laka ange hono fakatau ‘ona ‘i Tonga ni he ve’ehala hono ‘alu ki he māketi ‘i muli. Pa’anga ‘e 50 e tangai manioke ‘i hono fakatau he ve’ehala. ‘Omai leva e ‘u *exporter* ke ‘ave ki he māketi ‘i muli, nau feinga mai ki he pa’anga ‘e 30 pa’anga ‘e 35 ki he tangai manioke...

<004>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko e poini Sea ko e ‘oku ou ‘oku ou fakamamafa heni ko e fonua Tonga ni ko e fonua ‘oku masiva ko e fonua si’isi’i pea ‘oku ‘i ai e fakangatangata he ‘e faingata’a ma’u pē ke tau ‘omai ‘e tautolu e lau ko ē ‘a e *textbook* ko ē ‘Ekonōmika ko e *apply* he fonua ni

'Aisake Eke: Ko e ki’i fakamolemole pē ko e ki’i fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku kehekehe lea hifo pea mo e lea e hake. Talanoa atu eni he mo’oni ko ē ‘oku hoko.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.
'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakamolemole ko e fakatonutonu me’a mai.

'Aisake Eke: Kātaki ko e ki’i tokoni pē ki he ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

'Aisake Eke: ‘Eiki Minisitā, tapu ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu tokoni.

'Aisake Eke: Pea mo e pea mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au

ko e fonua masiva eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Omai leva 'e ko e hā pa'anga ke fakaiviva 'aki e ...

'Aisake Eke: 'Io. Pea te u toki lave ki ai 'anai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A e me'a ko eni 'oku fiema'u he kakai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u tokoni ki he Fakafofonga. Ko e 'imisi ia 'oku 'omai he 'e kau Fakafofonga ko e fonua masiva eni he 'oku 'ikai ke ma'u ha me'a.

'Aisake Eke: 'Ika'i ko e ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Oleva pē kau Minisitā ke 'oatu 'ene 'ene 'uhinga.

'Aisake Eke: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Te'eki ke 'oatu 'ene 'uhinga fakamolemole.

'Aisake Eke: *He's right* ko ia. Mou sio ki 'oseni ki he tahi 'a e me'a ko ē 'oku lava ia 'e Fisi ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tau lava ai? Ko e palopalema e fonua ni ia ko e lau ko ē 'a e, kehekehe ko ē lau ko ē 'a e punake 'a e tama fa'u himi ha'u e pālangi ki heni pea ne sio mai Tonga, Tonga monū'ia 'uluaki, Ua sio atu ki tahi mo 'uta mou ō ngāue'i e fu'u *potential* e fonua ko e fakangatangata ko 'etau fakakaukau *and that's to me* kiate au ko 'etau masiva ia 'a 'etau vīsone ko ē mo 'etau ngāue fakataha, kiate au ko e founa ...

'Eiki Palēmia: 'Ai ke u fakatonutonu Fakafofonga.

'Aisake Eke: Lava pē 'e Tonga ni ia.

'Eiki Palēmia: Kole tokoni pē ki he ...

'Aisake Eke: Ko e me'a ko u ko u kole pē au fakamolemole ko 'eku tu'u pē ki he ki he toutou lau e me'a ko e masiva. Masiva tau tu'u 'o ngāue ko e me'a ia na'e talamai 'oku 'ikai ko ha fonua masiva ia. Masiva pē ko 'etau 'ai. Ko e 'ikai ke tau ō 'o ngāue'i 'a e fu'u talēniti sio 'ohovale pē 'oku tu'u mai e. Sio ki hē 'Eiki Sea fakamolemole 'ohovale pē kuo ma'u 'e tautolu e fo'i satelaite e vavā miliona tau sio ange ki he ki he mafai. Ko u tui ko e me'a ia 'oku tonu ke mavahe ai 'etau fakakaukau mei he me'a ko eni he ko e me'a ia 'oku tau tōkaki ki he kakai pea nau holomui ai pē nautolu 'o kau ai e Pule'anga tali tokoni mei muli.

Tu'u ko e ma'u 'e tautolu e fu'u mafai pea mo e 'Eiki 'oku ne 'omai ke tau monū'ia ko e me'a, ko u kole fakamolemole pē mo hono 'ohake e me'a ko ia fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ko u pehē atu 'oku 'ikai. 'Oku 'ikai ko e me'a ia ke tōkaki. Ko e me'a ke tau ngāue fakataha teke hangatonu ki he me'a ko ē, takitaha nofo hono fatongia tau fepoupou'aki ko u tui pe 'e lava. Ko 'eku fakamolemole pē he'eku lea atu he me'a ko ia 'oku ou ongo'i 'e au hono fa'a 'ohake e me'a ko ia Sea pea ko u kole fakamolemole atu, 'ikai hala ia fakamolemole atu. Koví pē ko 'etau fakakaukau mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu 5.

Eiki Palēmia: Toki hoko atu e Minisitā ia ha'ana e potungāue ko 'eku ki'i fie tokoni pē 'a'aku ia he ko u tui au pea ko u sai'ia au he 'ai mai 'e he Fakafofonga ke tau ngāue fakataha he ē ke tau tu'u 'o ngāue ngaahi me'a ia 'oku lelei. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku kovi ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke u fakatonutonu au ai ha me'a 'a e Fakafofonga he ko u tui au 'oku tonu ke tau tu'u 'o ngāue pea ko u tui au ki he ngāue fakataha.

Ka 'oku hangē ko e lau foki ko ē masiva Sea 'oku 'i ai e 'ū *dimension* kehekehe. 'Oku mea'i pē ia 'e he Fakafofonga he na'e, na'e Pule he Tafa'aki Setisitika he taimi ko ē na'e Minisitā Pa'anga ai 'i he Pule'anga ko ia. 'Oku 'i ai 'a e *measure* kehekehe 'etau masiva ka 'oku 'ikai ke 'uhinga e masiva ia ke te lotomamahi 'oku te lava pē kita ia 'o nonga pē mo te fiamālie neongo 'ete masiva. Neongo 'oku ma'u 'ete seniti ka 'oku te masiva kita ia he 'ofa pē 'oku te masiva kita ha me'a kehe 'oku ai pē ngaahi *dimension* kehekehe 'oku 'uhinga ki ai hono fakalukufua ko eni 'etau talanoa ki he masiva. Ka ko u tui au ki he ngāue, tau tu'u 'o ngāue pea ko u tui au ke tau ngāue fakataha tautautefito pē ki he Fale ni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ai ange ha'o ki'i fo'i fakavetevete 'Eua 11 he ko u hikihiki pē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'e Tongatapu 5 'oku 'ikai ke ai ha masiva, na'a ke me'a mai e Feitu'u na pēseti 'e 88 e kakai 'o e fonua 'oku masiva.

Taniela Fusimālohi: 'Osi ha'u ia 'i he *budget statement* ko ē ki mu'a 'osi mai pē ia he polokalama setisitika ko e *income and expenditure survey* ko ē 'oku fai 'e he Setisitika pea 'oku nau talamai na'e fai e savea he ta'u kuo 'osi. 'Oku hangē ia ha la'i tā mei he vavā ne hanga 'e ia 'o toe toho'i ke ofi mai e 'ata, tau siosio lelei ko hai? Ko hai he masiva 'oku masiva? Sea ko e me'a eni ko u 'uhinga ki ai 'oku tatau mo e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Minisitā ko ē 'i he Leipa. Kapau te ke 'oange ha mata'iika ki ha taha te ne kai pē he 'aho ni 'o 'osi. Ka kapau te ke hanga 'oange ha'ane māta'u mo ha'ane nailoni 'e kai ika ia he toenga 'ene mo'ui ko e me'a ia ko ē 'oku ou feinga ke u talanoa ki ai ko e nima 'o e Minisitā ko ē 'oku 'ikai ke 'oange 'e he Patiseti ha māta'u mo ha nailoni ke ne tufa ki he kakai ko eni ka nau lava 'o taha hake mei he lēvolo ...

Lord Nuku: Ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga. 'Oange mata'iika ke ne kai ko e 'oange māta'u ke 'alu 'o melemo ...

<005>

Taimi: 1120 – 1125

Lord Nuku: ... Mālō Sea

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku poini ia he kamata'angá, ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpelé ka ko 'eku poini ia he kamatá. 'Oku tau lolotonga tufa mata'i ika he te tau toe tufa mata'i

ika pe he ta'u kaha'ú. Ko e Minisitā ko ē fie ngāue fakataha au mo ia ki he me'a ko ení. Me'apangó pe 'oku 'ikai ke nau tali 'enautolu ke u kolosi ange ki hē ke u tokoni au hē.

Veivosa Taka: Sea, ke u ki'i tokoni ki he Fakafofongá Sea

Sea Komiti Kakato: Te ke tali pe kole 'a e tokoni 'a Ha'apai 13?

Taniela Fusimālohi: 'Io sai pe ia kapau 'e

Veivosa Taka: Sea, kapau 'e 'ikai ke tali peá u fakatonutonu. Sea tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e Fale 'Eikí ni. Ko 'eku fokoutua hake pe 'a'aku ia Sea he 'oku 'osi tufa mai e māta'u kia mautolu. Na'e 'i ai 'emau koniteina ho kāinga Ha'apai na'e 'ikai ke lava ia 'o totongi. Na'e 'omi leva 'e he potungāue ko ení 'a e \$20,000 ki he *transport* koniteina mei Ha'apai pea mei Ha'apai, mei Tongá ni ki 'Amelika. 'A ia 'oku ou tui 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi me'a pehē ka 'oku 'ikai pe ke lelei e vā na'a nau ma'ulalo ke o 'o kole ki he Minisitā mo 'ene kau ngāué.

'A ia Sea ko u tui ko e Minisitā Toutái neongo pe 'oku 'ikai ke 'i heni na'e kau mo ia he tokoni ki he koniteina hono tuku ko eni ko ē he 'ofisi ko iá 'i he kolonitini, ne fe'unga ia mo e \$5,000. Na'e 'ofa mai Minisitā 'o totongi, 'a ia ko u pehē 'oku 'i ai pe ngaahi ma'u'anga fakaivia ia mei he ngaahi potungāué. Ka ko 'ete ongo'i ko ē te te ma'ulalo ke te lele atu 'o fakatangi ki he ngaahi potungāue ko ení, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimālohi: Sea, 'oku

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, fēfē masi'i fakamolemole. Ko u kole atu au ki he Feitu'u na, fakamolemole 'ofa mai ā hoku matá, fakatautau ā mu'a kae hoko ha taha hē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, Sea 'oku talanoa ia ki he māta'u iikí, ke 'ilo e folofola ko ē 'a Sīsū ka 'oku 'ikai ke ma'u ha me'a he mamahá, 'alu ki he lolotó. 'Oku te'eki ai ke tau 'alu tautolu mo e Minisitā ko ē ki he lolotó ke tau ta'aki hake e ika ko ē 'oku lava 'e he fonuá 'o ta'akí. Ke 'ilo 'a e savea ko eni 'oku talamaí 'oku 'i ai e peseti 'e 40 e kelekele 'o Tonga ní 'oku 'ikai ke ngoue'i ia. 'Oku lava ia 'o ngoue'i ka 'oku 'ikai ke ngoue'i, ko e hā hono 'uhingá? He 'oku 'ikai ke va'inga 'a e Pule'angá ia honau fatongia totonú ko e *facilitator*. 'Oku 'ikai ke kau ia he me'a 'oku faí, ha'u ia 'o *facilitator* ia ki he Laó mo e me'angāué mo e tokoní kae tupu e me'á.

He ko e talanoa ko eni 'oku fai 'e Ha'apai 13, talanoa ia ki he fanga ki'i māta'u iiki. 'E ma'u pe lokua ia ai, kei lahi pe ia pea toe 'alu ia 'o kole ikai ki he feitu'u kehe 'o hoko ai 'a e palopalemá. Ka 'oku 'osi 'i ai pe 'a e ivi fakapa'anga ia 'o e fonuá ni 'e Sea.

'Eiki Palēmia: Kole pe ke u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofongá lau ko eni ki he ngoué. 'Oku fakaivia foki 'e he Pule'angá 'a e kau Fakafofongá 'omai 'etau \$400000 pea 'oku kau ai 'a e tokonia 'e mautolu ia ai hono palau e 'ū toutu'u mo e me'a. Ko e ngāue fakakomiuniti ia 'oku tonu ke tau teke. Tukukehe 'a e 3 miliona ia mo e 'ū me'a na'a tau 'osi talanoa ki ai. 'A ia 'oku fakaivia'aki e ngoué kae 'uma'ā 'a e seniti ki he toutái. 'Oku

‘osi pe ‘etau talanoa ke tau tu’u ‘o ngāue kae ‘oua te tau fakafalala pea toe tafoki mai ia, ‘o te mau tangutu pe heni ‘o fakaongoongo ke ‘uhingá ke ke toki *hand out* mai.

‘A ia ‘oku fa’a ui ‘e he kau pālangí ko e *spoon feeding*. Sea ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo’í pe ko fē ko ā e *principle* ‘okú ne ‘aí. Ke tu’u ‘o ngāue ‘o lele ‘iate ia pe ko ‘enau tangutu ‘o tali ke hangē ha *welfare system*. So, ka ko e me’a pe ‘e taha faka’osí pe Sea na’e kole ko ē na’a tau talanoá pea loto lelei e Pule’angá ke tuku mai e Falaité. Ka ko eni ‘e lele pe Fakafofonga ia ko eni ‘e ‘osi pe ‘ahó ni ia pea ‘oku mau pehē ko e hā hono ‘aonga e tuku mai e Falaité ia kae ‘osi ange ko iá ia ‘oku ngāue’aki ia. Kae ‘ikai ke tau patopatō pe ā ‘i he’etau Patisetí

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i tokoni atu ki he Palēmiá. Ko e toki ‘osi pe ē ‘enau kole mai ke tau ngāue fakataha pea ‘osi pe ko iá pea talamai ‘oku mole e taimí ia he malanga. ‘Oku mahu’inga Sea ke nau tukuange he ko nautolu eni na’a nau ‘omai e me’a ko eni. ‘Oatu ka mautolu ke mau hanga ‘o fakaanga’i, ‘osi ia pea toki hoko atu ki hē

‘Eiki Palēmia: ‘Oku mahu’inga pea ‘oku mahu’inga pe mo e fakahoko fatongia ‘a e Pule’angá Sea na’e ‘uhinga ai ko ē ‘emau loto ke laumālie lelei ‘a e Hou’eiki Kapinetí

Paula Piveni Piukala: Sea kapau ko e ‘atungá ē pea ko e hā leva e ‘aonga e Fale Aleá ni Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou sai’ia pe au he feme’a’akí Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: ‘Oku talu ‘eku fakaongoongo ‘aku

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7, lolotonga sai pe ‘ena feme’a’akí, ko ho me’a pe ‘au ki ‘olungá ‘oku hangē ko ē ‘oku kamata ke hoha’a ‘etau feme’a’akí.

‘Eiki Palēmia: Ko e feinga pe ia ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua 11 ko u pehé ni faka’osi ē, tuku atu fakamā’opo’opo miniti pe ‘e 2

Vaea Taione: Sea, ki’i fakatonutonu pe ‘e au ‘a ‘Eua 11 Sea, na’e lave foki ‘a ‘Eua 11 Sea ki he pesete ‘e 40 ko ē kelekelé ko eni ko ē ‘oku ta’engoue’í. Peá ne pehē ‘oku ‘ikai ke fai ‘ū *facilitator* e Pule’angá. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘emau Fakafofonga Fale Aleá, ko e ‘ū kelekelé foki ‘oku tau ‘osi mea’i pe. ‘Oku ‘i he kau Nōpelé ia mo e ‘ū ngaahi ...

<006>

Taimi: 1125-1130

Vaea Taione: ... vāhenga, ko e me’a ia ‘amautolu ke mau ō ‘o talanoa ki he Nōpele ke fai e ngaahi me’a ko eni, kae ‘oleva ke tau ngā’unu, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e

Sea Komiti Kakato: Fakamā’opo’opo e, miniti ‘e 2 te u tuku atu, kātaki fakamolemole ko e ‘uhingá kae malanga ha taha he ‘e foki atu pe ia

Taniela Fusimālohi: ‘Io, sai pe ia mālō ‘o kapau pe te ke toe tuku mai pe ha ki’i faingamālie.

Sea Komiti Kakato: ‘Io

Taniela Fusimālohi: Ko u fie nofo pe au ia ki he Tō Folofola Sea, he ‘oku mahu’inga ‘aupito ia

Sea Komiti Kakato: Toki me’a ki ai ha taimi he ē.

Taniela Fusimalohi: Ka u faka’osi atu ‘aki pe poini ko eni

Sea Komiti Kakato: ‘Io, sai

Tui ‘Eua 11 ka fakalahi ‘aki 30 miliona Patiseti Potungaue Fefakatau’aki ‘e malava tokoni’i sekitoa taautaha

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou mahu’inga ‘ia he malanga ko ē na’e fai ‘e he ‘Eiki Minisitā ki he *Infrastructure*, he ‘oku malanga mai he fatongia totonu ‘o e Pule’anga ko e *infrastructure*. Ko e me’a ia te ne tokoni ki he langa faka’ekonōmika, ‘oku mahu’inga’i pe ‘e au ‘oku mo’oni ‘aupito e ‘Eiki Palēmia, kuo tufa mai e ngaahi me’a.

Ka ko ‘eku sio ko ē ‘i he Patiseti pea ko e me’a ia ‘oku tō ai hoku loto ki lalo, ko e Minisitā ko ē, te ne hanga tufa e ngaahi me’a lelei ke ne toe hiki hake pe mei he tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ni fakamālō ‘aupito he ngaahi tokoni ‘oku fai. Ka ‘o kapau na’a tau ‘ave ha pa’anga fe’unga ki he Minisitā ko ē, tau pehē ‘oange ki ai ha 30 miliona, na’e fai ‘ene tuku ‘aneafi, ko ‘eku fakatātā faka’osi pe ‘eni Sea, na’e fai ‘ene ‘ave e ngaahi misini tuki kava ki ‘Eua, 14. ‘A e fiefia ko ē ‘a e kau ngoue kava ko ia pea mo ‘enau talamai, ‘oku ne *make a difference* ki he ‘enau mo’ui. Ko e ki’i ō ko ē ‘o tukituki atu he misini ‘a ē,

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, sio ange na’e fai pe fengāue’aki ke mea’i pe Sea ka ‘oku talamai ia na’e ‘ikai ke fai ha’ama fengāue’aki.

Taniela Fusimālohi: Toe tala ‘e koe ‘eta fengāue’aki. Sea, ka ko ‘eku fakatātā faka’osi Sea, ‘i he hanga ‘e he māta’u lalahi ‘o *make a bigger difference*, kehekehe ‘oku toe lahi ange māta’u iiki te ne ma’u pe ia e kehekehe ka ko e fu’u māta’u lahi talamai ‘e ia ‘oku liunga 6 ‘ene kava ‘oku ‘ave ki tu’apule’anga he ‘ange pe ki’i me’a ke lī ki hono kato.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ko u kole ki he māta’u lalahi fiema’u e vaka lalahi ia Sea, ko e ki’i māta’u iiki ko ‘etau ō atu pe ki he ‘ulu’ulu ‘o lafo ai Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko u te u ki’i mālōlō he ka ko u kole fakamolemole pe ki he Pule’anga na’a ngali kuo hoko ‘eku malanga ko ha fakatupu, ka ‘oku ‘ikai ke pehe Sea, ko e anga pe ko u fiefia pe ke lave ‘eku fakamalanga ki he Tō Folofola, koe’uhi ko e ngaahi me’a na’e ‘omai ki hotau Fale. Pea ko ē ‘oku ‘omai homau fatongia ke mau muimui’i pe tukuhau ‘a e kakai ki he ngata’anga, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘ilo pe ‘e ‘Eua, me’a mai.

Lord Nuku: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea e Komiti Kakato, tapu atu foki ki he Hou’eiki Mēmipa e Komiti, kae fai atu ha ki’i fakahoha’a pe nounou ki he fekau’aki pea mo e mo ‘etau talanoa ko eni ki he Patiseti fakalūkufua pea mo e pa’anga tānaki ko ē e fonua Sea. Ko e me’a pe ‘oku ou fakamālo’ia ko eni ko e ‘i he Patiseti ‘i he fakamatala ko eni, 23 tupu ‘a e fonua, 24 tupu, 25 hiki e Patiseti ki he 899.

Ko ‘eku fehu’i Sea, lolotonga ‘ene tupu ko eni ko ē i he fakamatala ko eni ‘oku ‘omai he Pule’anga ko ‘eku fehu’i pe ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau hanga ai ‘o fakalelei’i ‘i he ‘oku tupu pe. Ka tau hanga ‘o hiki ‘e Patiseti, ‘aki e laungeau miliona, pea ko e me’a leva ko ē ‘oku fai ki ai e fakahoha’a ‘Eiki Sea, ko e hiki ko ia

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu pe ‘Eiki Sea,

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mahalo ‘oku tonu pe fakakaukau ‘a e ‘Eiki Nōpele kae ka ko e Patiseti ‘oku ‘ikai ke hiki ‘aki ia ‘a e 8ngeau miliona, ko ‘etau Patiseti fakakātoa ‘oku 899 miliona.

Tokanga Nōpele ‘Eua pe ‘oku fakapalanisi vahevahe patiseti ke potupotu tatau ‘inasi sekitoa taautaha mo ē kau ngāue fakapule’anga

Lord Nuku: Sea, ko u ki’i fakatonutonu atu pe ‘a e ‘Eiki Minisiā, ‘oku te’eki ke u pehē au ‘oku hiki ‘aki ko e Patiseti ko e ‘o e ta’u ‘oku 800 miliona tupu, fakalūkufua. ‘Oku ‘ikai ke u pehē atu ‘e au ‘oku hiki ‘aki e 800, ko ‘eku fakatonutonu pe ki ai na’a ‘uhi na’a ma’u hala e kakai ‘o pehē ko u pehē ko e hiki ia. ‘Eiki Sea, ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga kia ko ē ‘a e talanoa ko eni ko e ‘a ia ‘oku ou fokotu’u atu, fakafiefia e tu’u ko e ko e ‘a e fakamatala, 24 tupu 25 pea u pehē leva ai ‘e hokohoko atu ‘a ‘ene tupú.

Ka ko e me’a ko e ‘oku ha’u ki he fakakaukau ‘Eiki Sea, ko e taimi ko e ‘oku tau nga’unu mai ko e ki he pa’anga ‘a eni ko ē he peesi ko ē ‘oku toki tamate’i hifo ko ē he ta’ahine mei he, ‘a e pa’anga fakalukufua. ‘A e na’a ku kamata ke u talanoa atu ki ai ‘aneafi ...

<007>

Taimi: 1130-1135

Lord Nuku: ... ‘oku 188.8 miliona, ko e pa’anga ia ‘oku to’o ko ē ki he totongi ko ē ‘a e kau ngāue fakapule’angá pea mo e kau ngāue lau’ahó ko e tu’uma’u mo e kau ngāue lau’aho. Pea tau sio leva ki he polokalama 22 ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni ko ē ki he ngaahi sekitoa taautahá Sea. ‘Oku \$9 miliona pea fakafuofua ai ki he pa’anga ‘oku to’o ko eni ko ē pe ‘oku fakapalanisi nai ‘a e kakai ‘i he anga ko ē hono vahevahe silini ko eni.

Pea ‘oku hangē ko e me’a ko ē na’e me’a atu ‘aki ko ē he ‘Eiki Nōpele ko eni ko ē ‘o Tongatapu ‘oku lava e kakai ‘o ngoue ka ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ‘ave. Pea ‘oku ‘i ai leva

ko e fo'i fehu'i leva ko ē ki ai ko e fatongia ko iá 'e 'i fē, 'e toe fai pē 'e he tama ngoué 'a e kumi 'ene māketí pe 'e fai, pe ko e fatongia ia ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofongá kapau te ne tali 'Eiki Sea.

Lord Nuku: 'Io.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. 'Ikai ko 'eku ki'i tokoni pē 'a'aku ia 'oku, 'uhí foki 'oku me'a mai e 'Eiki Nōpelé 'o fekau'aki mo e kau ngāue tu'uma'u mo e kau ngāue lau'aho 'e 188 pea me'a foki he tokoni ki he fakalalakaka e sekitoa taautahá 9.1, 'oku mo'oni pē.

Ka ko e me'a pē 'oku ou 'ai pē ke ki'i tñnaki atu pē 'Eiki Sea, ko e ngāue foki ko ē 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá ko e tokoni ia ko ē ko e tokoni ia ko e fakahangatonu ki he ngaahi ngāue ko ē kuo 'osi fokotu'utu'u mai. Ka ko e ngāue foki 'a e Pule'angá ia 'i he ngaahi potungāué 'oku ngāue pe ia mo e ngaahi sekitoa ko ení 'i he ngaahi founa kehekehe. 'Oku nau fai e, 'a ia ko e fakatātā e Potungāue Ngoué nau fai e fale'i fakangoue ki he kau, ki he kau ngoué, ko e kau toutai fale'i fakangāue ki he kau toutai.

Ko e ngāue ko ē 'a e Potungāue Leipá 'oku nau fai 'a e fale'i faka, fai e talanoa mo e ngaahi sekitoa taautahá ki he ngaahi founa 'e fakalalakaka ai 'a e pisinisi pea pehē pē mo ha ngaahi potungāue. Ko e pa'anga ia 'oku totongi 'aki ia 'a e 188 ka 'oku 'ikai ke 'omai ia ke tukuhifo ko e fiha 'oku 'ave ki he *private sector*. Ka ko e ngaahi ngāue ko iá 'oku fakahoko ia. Pea 'oku tñnaki atu leva ki ai mo e tokoni ia ko ení mo e ngaahi me'a kehe pē Sea mālō.

Lord Nuku: Mālō atu Sea ki he 'Eiki Minisitā 'uhí he'ene toe fai mai e tali fakapotopoto ko ení. Kautaha toutai 'e fiha 'i Tongá ni 'oku mo'uí he fale'í, kautaha Tonga? Mahalo te u talaatu 'oku hala. Kapau ko e fale'í ia ki he toutai, mate kātoa e toutai ia. Ko e 'ū vaka ko ē 'oku lele ia hē ko e 'ū vaka muli ia kapau 'oku laiseni Tonga kapau ko e toutai ia.

Ko e ngoué, ko e hā 'a e fale'i 'oku fai ko ē 'e he potungāué ki he kakaí. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'á ia Sea 'a ia ko e fakafuofua ki hono vahevahe 'a e ivi e kakaí. Pea kapau ko e 'uhingá ia ko e 9 milioná ki he fale'i 'ata'atā, Sea ko u kole atu au ke tamate'i e lau'ahó ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea. Ko e 9 milioná ia 'oku 'ikai ko e fale'i ia, ko e 9 milioná ia ko e ngaahi poloseki kehekehe pē he 3 miliona ki he toutai, 3 miliona ki he ngoué mo e 3 miliona ki he takimamatá. Ko e fale'í ia 'oku ou 'uhinga atu ai 'oku fakahoko ia he kau ngāué pea 'oku 'oange e vahe 'a e kau ngāué 'oku fai 'aki 'enau vahé. Ko e fo'i ngāue ia 'oku nau fai 'enautolu ko e kongá pe ia 'a e ngāue 'oku nau faí, tñnaki atu mo e ngaahi ngāue kehe.

Ka u tali nounou atu pē ki he fehu'i ko ē 'a e fekau'aki mo e kautaha toutai Tonga 'e fihá. Ko u lave'i pē Sea 'oku 'i ai 'a e kautaha 'a e motu'a toutai Tonga 'oku lele pea 'oku 'i ai 'ene vaka 'e tolu. Pea ko e, na'e fai e talanoa ia mo e tokotaha ko ení. Nau 'eke 'o fai 'a e talanoa mo ia. Na'e 'eke ki ai ko e hā e, hā e fiema'u vivili ke fiema'u ko ē he me'á, pea ne fai mai e fale'i ko ení pea 'oku hoa ia mo e fale'i na'e fai he Kosilio Toutai he taimi na'e fai ai e *symposium* ki he ngaahi sekitoá na'e fakalele 'e he ngaahi ta'u atú.

Ko 'enau fokotu'ú ke 'ai ha fale ngaahi ika *processing factory*. Ko hono 'uhingá he 'e hanga 'e he me'a ko iá 'o tohoaki'i 'a e feitu'u ke 'omai 'e he kau toutai 'enau iká ki ai. Toe tãnaki 'e ngaahi ai e ika 'e lava 'o tokoni ke 'ave ki muli pea tau kamata atu he ngaahi me'a pehē. Pea te ne fakalahi mai 'i he kaha'ú ke tãnaki mai mo ha ngaahi vaka toutai ke 'omai 'i he kaha'ú.

'E Sea ...

<001>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... na'e tokonia 'a e Pule'angá ia he ngaahi vaka toutai 'i lalo hifo pē 'i he vaka toutai 'i lalo hifo pē ia he vaka toutai lalahi 'aupito. 'Ova ia 'i he uofulu tupu. 'Oange seniti kia kinautolu ke ngaahi 'aki honau fanga ki'i vaka na'e maumau, ke sai ka nau hoko atu 'enau toutai. Pea mahalo 'oku hoko atu pē 'a e toutai.

Na'e pehē pē foki 'e he Potungāue Toutai 'oku hā mai pē 'oku ō ki tahi, ka 'oku 'ikai ke ō ma'u pē. 'E ō atu pē he uike ni, 'o vaha ia ha uike ha māhina 'e 1 māhina 'e 2 toki ō. 'A ia ko e hangē ko e ngaahi feme'a'aki 'i he pongipongi ni, 'oku 'i ai pē mo e loto fie ngāue ki ai, mo e loto ke ō ki tahi.

Ka 'oku kehekehe foki ia, hangē ko e vaka Tonga ko eni 'oku, 'a e Kautaha Toutai Tonga ko eni ko ē 'oku lalahi, 'oku pehē 'e he tokotaha ia ko e, 'oku 'omai ene kau toutai 'aana ia mei *Indonesia*. He ko e foki mai ko ē 'anautolu, 'oku 'i ai pē mo e kau Tonga ia ai. Ka ko 'enau foki mai ko ē 'oku 'osi mateuteu 'a e tokotaha toutai ia ko ene 'osi pē ene 'aho 'e 2 pē 'aho 'e 3, 'e toe foki ia ki tahi. 'A ia ko e loto ia ko ē 'oku loto'i ngāue, pea na'e fai ko ē 'eku fakahoha'a atu ko ē 'aneafi ki he tā kãtoa Sea, ko e fengāue'aki ia ko ē mo e ngaahi vāhenga mo e ngaahi fepoupouaki, na'a 'oku mea'i 'e he kau Fakafofonga ia ha taha ia he vāhenga ko e tama toutai.

Ka 'oku ki'i *enjoy* pē ene ki'i faikava atu pē koe'uhi ko e kongá pē ia 'a e me'a, 'a e faka-felesi ki ai 'o toki hoko atu. Ka ko e fepoupouaki ia he 'ilo ko hai 'i he ngaahi vāhenga 'oku 'i ai hano talēniti ki ha ngaahi feitu'u, pea 'e kau mo e Pule'anga 'i hono siofaki ke fai hono tokoni'i, ka ko e anga ia 'o e siofaki 'o e ngāue ko eni, mo e 'uhinga na'e fai ai 'a e fokotu'utu'u he Patiseti, mālō Sea.

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e ni'ihī he fale'i ko ē 'oku 'omai 'Eiki Sea. Ko e fika ko eni ko ē 'oku tau talanoa ki ai ko ē fika ia 'a e Pule'angá, ko e me'a ko ē 'oku ou talanoa atu ki ai ko e me'a ia 'oku a'u ko ē ki ai 'a e fika ko eni ki he kakai. He na'a ku fehu'i 'aneafi, pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku tonu ai ke hanga 'e he Pule'angá 'o fokotu'u ha *retirement fund* 'a e kau ngoue mo e kau toutai pea mo e takimamata. 'Oku te'eki ai ke tali mai 'e he Pule'angá ia pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke malava ai?

'Eiki Palēmia: 'E 'Eiki Sea, kataki pē kau ki'i tali atu pē pea 'oku ou tui 'e tokoni lahi pē ki he 'Eiki Nōpele. 'Oku 'i ai 'a e *Retirement Fund* foki ia 'a e Pule'anga 'oku kehe, ka 'oku 'i ai mo e *National Retirement Fund* ki he *Private Sector* mo e ngaahi sino pehē 'Eiki Nōpele. Ko e anga pē ia 'a e tokoni atu mālō.

Lord Nuku: ‘Ikai, kapau ko e anga ia ‘a e fokotu’utu’u ko ē ‘a e Pule’anga, ko e *retirement fund* pē ‘oku mahino ‘oku mo’ui ‘a e kau ngāue ko eni ‘a e Pule’anga, ‘a ē ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ai ki he 188 ko ē ko ē ‘o e ivi ‘o e fonuá, ‘oku to’o pē ia ki he toko 5000, pē ko e 6000. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ia ‘Eiki Sea ...

Tui Pule’anga ‘oku a’u pa’anga vahevahe he Patisetí ke ‘inasi ai sekitoa taautaha

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e ki’i fakatonutonu pē ‘e Nōpele kātaki fakamolemole, kapau te ke me’a hifo pē ki he Patiseti, ko e 188 pē ‘oku kei nofo pē ki he vahe, kapau ko e toko 6000 ‘a e kau ngāue faka-Pule’angá, ‘oku ne *support* ‘a e toko 8, ko e mei pēseti ‘e 50 ia ‘o Tonga ni ‘oku poupou’i ‘i he fo’i 188 miliona ko ena. Ko e me’a ‘e taha ‘oku mahu’inga ko e 188 ko eni, ‘e fakamole ia ‘i he kumi ‘aki ‘a e me’atokoni, kumi ‘aki ‘a e ngaahi *service* kehekehe ko e tokoni, ‘alu kātoa eni ki he *private sector*. He ‘ikai ke, kapau he’ikai ke ‘i ai ‘a e fo’i 188 ia ko ia, ko hai ia ‘e toe ‘alu ‘o toe ngāue’aki ‘a e ngaahi *service* ko ia ‘a e *private sector*, kapau te mou sio hifo he *maintenance*, mo e *purchase of services*, kātoa ‘a e ‘u me’a, ‘u pa’anga ko ia, taimi ‘oku te ‘alu ai ko ē ‘i he ngāue faka-Pule’angá ke te ‘alu ‘o ‘ai, ‘o kumi mai ha mīsini *photocopy*, ‘oku ‘ikai ke te ‘alu kita ki ha fo’i *ministry* pē ‘e taha, ‘oku te ‘alu ki he *private sector* ‘o kumi mai mei ai.

Kumi mai ‘a e *laptop*, ‘omai ‘a e pepa, ‘omai ‘a e touna, ko e fakaivia ia ‘a e taha ia ‘oku fa’a ngalo he ko e, hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Pa’anga, ko ena ia kuo *very specific* pē ko e me’a mahino *project* pau ke tokoni’i ‘aki ‘a e ngaahi pisinisi ‘i he *private sector*. Ka ko e toenga ‘o e fu’u Patiseti ko ē, ‘oku fakamole’i ia ‘e he Pule’angá ki he *private sector*, taha te mau fakatau touna mautolu mei a mautolu, taha te mau fakatau *laptop* mei a mautolu, ko e fakatau ‘e he Pule’angá mei he *private sector* ‘o mo’ui ai ko eni ‘a e ngaahi pisinisi ko ia, mālō Sea.

Lord Nuku: Mālō ‘Eiki Palēmia, ‘a e fakamaama. Ka koe’uhí kapau te tau sio leva ki he polokalama, polokalama 10, kau ngāue tu’uma’u, ‘olunga, polokalama ko ē hono 11, ko e kau ngāue lau ‘aho, polokalama 22 ko e fakalalakaka’i ‘a e sekitoa taautaha ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Lord Nuku: ... Ka ‘oku ke me’a mai koe ‘Eiki Sea ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palēmia ia ‘oku fakapa’anga e toko 5000 ko ē pea nau o leva ‘o tokoni he ngaahi fakamole kehekehe koe’uhí ‘oku tokoni ia koe’uhí ki he *community* Sea.

Ko e me’a ko ē ‘oku tu’u atu ai ko ē ‘a e anga ko eni ko ē ‘o e fakamatala ko hono vahevahe ‘a e ivi ko eni ko ē ko ē ‘o e fonua Sea. He ko e me’a ko ē ‘oku tuku mai ki he Fale ni ‘Eiki Sea ke tau tokanga’i e tukuhau ko ē ‘a e kakai pea mo e Lao ko ē ‘oku tau fa’u. Kapau te u fehu’i heni ke fehu’i ki he Minisitā ko eni ko ē Ngaahi Ngāue Lalahi. Na’e ‘i ai ‘a e polokalama tanu hala \$70.00 ki he uta tamate’i ia kae ‘ai e 300 ki he uta.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga Sea. Sea ko e \$70.00 Sea ‘oku mo’oni ‘aupito ia na’e \$70.00. Ka ko e lele ko ē ‘a e loli ‘o

miniti 'e 5 pea hua'i ko e taimi ia ko ē 'oku 'ikai ke \$ ai 'e 70.00 Sea. Ko e lele ko ē 'a e loli 'o uta 'e 400 he 'aho Sea. Na'a faifai kae pehē 'e he fonua ni ko e vakapuna 'oku fetuku'aki e maka. Sea ko e 'isiu ia 'oku pelepelengesi pea 'oku lolotonga 'i Falehopo Sea koe'uhī ko u kole ki he 'Eiki Nōpele ke tuku he koe'uhī he 'oku lolotonga fai ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pe Hou'eiki ka 'oku 'i ai ha me'a 'i Falehopo tuku 'i Falehopo ē mou fokifoki mai ki Fale ni mālō.

Lord Nuku: Ko e monū'ia ia 'o'oku ke u lea'aki he Fale ni ha me'a ko u fie lea'aki. Pea kapau ko e tu'utu'uni ena 'oku ke 'omai 'oua 'e fai ha lave ia ki he fika ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e tanuhala ko eni na'e fai ai 'a e maumaulao lahi 'i he fonua ni. Pea ko e me'a ia na'e ta'ofi ai he ko e ngaahi me'a ko eni ko ē na'e fai'aki e loli \$70.00 Sea 'oku 'ikai ke mo'oni.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea ko u faka'amu ki he hopo ko eni ke fai mo hoko.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole, 'o kapau 'oku ke me'a mai 'oku kei 'i Falehopo 'oua 'e māfana leva kamata ke 'omi e me'a ko ia ki heni.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu pe au ia ke u tokoni atu pe Sea, he ko e 188 Sea tau pehē ko e 188 he vahé. Ke pehē ko e hā e me'a 'a e kau ngāue fakapule'anga 'e fai'aki ia. Ko 'enau ō ki he *private sector* 'o totongi'aki mo ngāue'aki. Ko e pa'anga ko eni 'e 'alu ki he *private sector*, tukukehe 'a e ...

Lord Nuku: 'Oku mahino ia kiate au 'Eiki Sea 'a e me'a ko ē 'oku me'a mai'aki ko ē 'e he 'Eiki Palēmia. Ko e silini ko ē 'oku 'ave ke nau hanga 'o faka'aonga'i.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku faka'aonga'i 'e he *private sector* pea mo e ngaahi me'a pehē. Pea ko e fo'i 400 miliona hifo ko ē 'i lalo ki he *maintenance* ko e 'ū *service*. Ko 'ete 'alu 'o 'ave he Pule'anga 'o *service* e me'alele ko 'ene 'ave 'o pamu e va'e pe ko 'ene 'alu 'o 'utu, ko e kātōa ia 'oku ne fakaivia 'a e ki'i pisinisi ko ia.

Lord Nuku: Ko ia Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e anga pe ia 'eku ki'i tānaki atu pe kātaki pe 'e 'Eiki Nōpele ko e tānaki atu pe ko e 9 miliona ia ko e 'ū *specific initiative* ia. Ko e toenga 'a e fakamole.

Lord Nuku: Talanoa fakatonga mai he 'oku 'ikai lava 'e au 'o 'analaiso ho'o fakapālangi.

'Eiki Palēmia: Ko ia sai pe kae feinga pe. Ko e ngaahi *project* pau ia. Ko u tui mahalo 'oku saisai ange ia mahalo Nōpele, ngaahi *project* pau ia ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi pau ki he *private sector* te ne hanga 'o ...pe ko e sekitoa taautaha kātaki, sekitoa taautaha ke ne fakaivia 'enautolu ki he tokoni fakalukufua ki he ngaahi sekitoa ko eni. Ka ko e toenga e pa'anga ko ē 'e fakamole kātōa ia 'i he *private sector* mālō Sea.

Lord Nuku: Ko ia Sea ko e me'a ko ē ko ē te u lave atu ko ē ki ai he me'a ko ē 'oku me'a mai ko ē ki ai e 'Eiki Palēmia. Kapau te tau pehē ki he ngaahi falekoloa *private sector*. Ko e kolo 'e fiha 'oku kei mo'ui ai ha falekoloa Tonga. Pea tau sio leva ki ai.

'Eiki Palēmia: Ko e fehu'i mai ki he Pule'anga pe ko e *statement* pe ia.

Lord Nuku: Ko 'eku malanga eni 'a eni ko u talaatu. Ko e fika 'a moutolu ko e kakai ko au ia.

'Eiki Palēmia: 'Ikai 'oku kakai pe mo e motu'a ia Sea. Ko e Minisitā pe ka ko e kakai pe mo eni Fakafofonga.

Lord Nuku: Ka 'oku 'osi vahe'i foki kitautolu, hū moutolu 'o *Executive* mau nofo kimautolu heni.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku mau kei kakai pe.

Lord Nuku: Ke fakamaau'i hangē ko eni ke sivilivi'i he ko e me'a ko ē ko ē 'oku talamai ko ē eni 'i heni.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'o kapau leva 'oku lahi ange 'a e 'ū falekoloa Siaina 'oku kovi ia, neongo 'oku fiema'u he 'ū kolo 'e ni'ihi 'o tali e ngaahi kolo 'e ni'ihi ke fokotu'u ai ko e 'uhinga 'oku nau fiema'u ke nau ō 'o fakatau mai 'enau fo'i mā pe ko ha'anau kapaika me'i suka. 'A ia 'oku 'ikai ke tonu ia?

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ko ē ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku 'eke pe 'a'aku pe 'oku tonu pe 'ikai?

Lord Nuku: 'Io 'oku 'ikai ke u tui ...

<003>

Taimi: 1145-1150

Lord Nuku : ... ke tānaki 'e he kau Siaina ha pa'anga *remittance* ko ē fonua.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku 'ikai ke ke tui koe ki he fokotu'u 'e ha tokotaha ia 'i ha kolo 'oku nau tali ke fokotu'u ai ha'ane pisinisi.

Lord Nuku : 'Oku 'ikai foki ko e 'uhinga eni ia ke fakafekiki i mai ia ai. Ko e 'uhinga ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki ai, ko e lahi ange 'a e mo'ui 'a e 'u falekoloa Siainá kae mate fanga ki'i pisinisi ko ē 'a e kau Tonga.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku ke to'o 'e koe 'a e totonu 'a e Tonga ke ne tali ke ha'u ha taha 'o 'ai pisinisi 'i hono 'apí 'o fakatau atu mei ai?

Lord Nuku : Ko e me'a tau'atāina ia Sea,

'Eiki Palēmia : Ko e poini ia 'oku tau'atāina e Tonga ko ia.

Lord Nuku : .. ka ko e poini ko ia ‘oku ke hanga ‘o ‘omai. Ko e poini ko ia ‘oku ke hanga ‘o ‘omai ko e *remittance* ‘oku ‘uhinga ko ē ō ko ē kau Siaina ‘o langa falekoloa, he ‘oku nau hanga ‘enautolu ‘o ‘ilo e *remittance* ko ē ko ē mo e pa’anga ko ē fakamole ‘a e kau Tonga. ‘Osi pē he kai, ko e pa’anga ko ia ‘oku tānaki kātoa ia..

'Eiki Palēmia : Ko e hā hono faka-Tonga ke ke me’a faka-Tonga mai kātaki. Na’a ke fakatonutonu au ‘anenai.

Lord Nuku : ‘A e hā?

'Eiki Palēmia : ‘A e *remittance* koā pē ko e hā ‘a e fo’i lea ko ia.

Lord Nuku : Me’a faka’ulia ia kapau ‘oku ‘ikai ke mahino ki he Palēmia ‘o Tonga.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Hou’eiki, na’a ku kole ‘aneafi ke tuku ā e fa’a me’a fakapālangi. Me’a mai e ki’i motu’a he faikava hē. Masi’i, kole atu ke ‘ai ke nau lea faka-Tonga pē ke mahino kia mautolu ē. Mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku me’a ki ai e 'Eiki Nōpele, me’a faka-Tonga mai pē.

Mo’ale Finau : Ka u ki’i tokoni atu Sea. Tonu pē ‘ene *remittance* na’a ne hanga ‘e ia ‘o pu’aki faka-Tonga’i e *remittances*. ‘A ia ‘oku *Tonganise* sai pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Hangē pē ko ho’o me’a ‘aneafi, patiseti, patiseti.

Mo’ale Finau : Ko ia na’e pehē. Mālō.

Sea Komiti Kakato : ‘Io hoko atu koe 'Eiki Nōpele. ‘Io 'Eiki Minisitā ko e hā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ka u ki’i tokoni atu pē mo e fehu’i na’e ‘ohake hē. Tapu mo e Feitu’ú na mo e Hou’eiki Mēmipa Sea. Sea ko e poini ko ia e kau ma’u falekoloa Siaina, ko e fie fakamahino pē ko e tokolahi taha ‘o kinautolu, kuo nau ‘osi ma’u paasipooti Tonga. Pea ko e founa ko ia na’a nau ma’u ‘aki ‘a e ngaahi falekoloa ko ia, na’e ma’u ‘i he founa fakalao.

Poini ‘e taha Sea ko u loto ke u ‘ohake, poini na’e ‘ohake ‘e he Fakafofongá ki he vahevahe ko ē ‘a e koloa ‘a e fonua pea mo e tō fakamamafa ‘i he kau ngāue fakapule’anga. Ko ‘eku ‘oatu pē ‘a e poini ko eni Sea mei he tafa’aki ko eni e ngaahi pisinisi he ko e Potungāue ‘a e motu’a ni ‘oku fengāue'aki pea mo e *private sector*.

Ko e taimi lahi Sea ‘oku nau a’u mai ‘a e kau pisinisi ko eni tautautefito ki he sekitoa takimamata, kau ai pea mo e ngaahi pisinisi falekoloa, mo kinautolu ‘oku nau fakahoko e ngaahi sēvesi ‘a e fonua.

Lord Nuku : ‘E toe ‘osi e fo’i tokoni Sea ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘O kole mai Sea ko e poini Sea ki hono vahevahe ko ē ki he kau ngāue fakapule’anga mo e kakai e fonua. Kātaki pē Sea ka u ki’i tokoni atu ai ‘oku mahu’inga. Ko u mahu’inga’ia ai pea ‘oku me’a mai ‘a Hou’eiki mo e kakai e fonua.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā vave ho'o tokoni he 'e 'osi pē miniti 'e 1 ho'o tokoni 'oku te'eki ke 'osi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io 'e Sea 'oku nau kole mai ki he Pule'anga ke nau tokoni ai. Ko e taimi ko ia 'oku *off season* ai e takimamata, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha kau takimamata 'e ō mai ki heni. 'Oku nau kole ki he Pule'anga ke fai ange 'enau ngaahi konifelenisi fai ange ke nau ō ange 'o 'ahia e ngaahi falekai, pea fakahoko e ngaahi *activity* 'a e Pule'anga ko hono 'uhinga ke ma'u ai ha'anau sēniti mei ai.

Ko e poini 'e taha Sea ko e vāhenga. Ko e lahi taha e pa'anga ko ia 'oku *allocate* ko ē ki he vāhenga e kau ngāue fakapule'anga 'oku 'alu ki he ongo Potungāue lalahi 'e 2, ko e Potungāue Mo'ui pea mo e Potungāue Ako. Pea tau fuatautau ai pē Sea 'a e mahu'inga 'a e ngāue 'oku fai 'i he ongo tafa'aki ko eni.

Ko e poini 'e taha Sea ko e kau ngoue mo e kau toutai. 'Oku 'ikai ke tukupau, 'oku 'ikai ke nau tukupau'i 'a e fua honau nima 'oku nau fakatau ko ē 'i he māketi ke nau ma'u mo'ui mei ai. Pea ko 'eku 'ohake pē 'a e poini ko ia Sea 'oku mahu'inga tukukehe ange 'a e ngaahi *allocation* 'oku 'omai 'e he Pule'anga ke tokoni'i 'aki e kau ngoue.

Lord Nuku : Sea ko 'eku fakatonutonu atu ki he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e Potungāue Fefakatau'aki

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : .. meimei a'u ki he 1 miliona na'a mau foaki ma'a e kau ngoue he fonua mo e kau ngāue fakamea'a, kae pehē ki he kakai e fonua 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga Sea.

Lord Nuku : Ko 'eku fakatonutonu ki ai Sea, 'i he'ene pehē ko ē 'oku 'ikai ke tukupau e kau ngoue.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e mo'oni eni ko e fakatau ha'ate kato talo, tuinga ika 'i he ve'ehalaá, 'oku 'ikai ke tukupau ia Sea.

Lord Nuku : 'Ikai ko 'eku fakatonutonu he 'oku ha'u ia te'eki 'osi 'eku fakatonutonu, koe'uhi ke tokoni ki ai ke ne hanga 'o mea'i, 'oku totongi tukupau e taha Tonga kotoa pē. He ko e fakatau ko ia 'a e motu'a ngoue 'i falekoloa 'oku tukupau..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e poini kehe ia Sea, 'oku ha'u ko e poini ia ko ē hono 'ikai tukupau 'a e ngoue mo e toutai.

Lord Nuku : Ko e tākaki ko eni 'o 899 ko ē 'oku 'amanaki ke tākaki, 'oku tākaki fakalūkufua 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'atā 'a e kau ngoue ia ai. Ka ko e me'a ko ē 'oku 'ai ko ē ke u talaange ko ē ki ai, 'ene tali ko ē falekoloa Siaina. Ko e falekoloa Siaina kotoa pē he kolo kotoa, 'osi 'alu e motu'a ia ko ē ho'ona e 'api 'o nofo vao, ka ne ma'u 'e ia 'a e 'api 'i he lisi pē ia, pea mo e tau'atāina. Ka 'oku tonu foki ke fakakaukau'i fakalelei hono foaki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'oku foaki pē fakatautau ki he lao Sea. Mālō....

Taimi: 1150-1155

Lord Nuku: ... 'Io ka 'oku 'i ai foki e me'a ko e fakanatula mo e 'ofa mo e me'a pehē ke hiki e motu'a ko ē 'o nofo vao ia kae 'alu ē 'o nofo kolo. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga Sea he ko e me'a ko eni 'oku 'osi hoko ia he fanga ki'i fonua e Pasifiki. Ō mai e kau muli ia mo 'enau silini 'o si'i teke mātu'a ke ō ia 'o nofo he vao ko e me'a ko ē 'oku ongo.

'Eiki Palēmia: 'E Sea ke ki'i fehu'i ki he Nōpele 'a ia ko ho 'uhinga 'a koe te tau ō tautolu 'o pule'i 'a e kakai he taimi ni 'o talaatu ka koe, 'oua te ke 'aku koe 'o nofo 'i vao? Ko e 'uhinga ko e 'ai ke tau to'o 'e tautolu 'ene tau'atāina?

Lord Nuku: 'Ikai fai ha'amou fono pau 'oku fai ha fono 'a e Kapineti pea mou fono 'o tala ki he kakai 'oua te mou ō ki he vaó ka mou nofo 'i kolo 'ikai ko ha ko e me'a tau'atāina pē ia Sea.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ai ha mafai 'oku ai ha mafai ai e Kapineti 'e kātaki pē Fakafofonga. 'UHINGA pē 'a'aku he'etau 'alu ko eni e talanoa pehē pea hangē ko ē te tau 'alu atu tautolu 'o faitu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai tautefito ki he'enau totonu ki honau kelekele.

Lord Nuku: 'Osi? Kau hoko atu au. 'Io, ko u tokanga foki ki he Sea ta ko ē 'oku 'osi mālō 'aupito he ē ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai he ko e me'a ia 'oku hoko. Pea 'oku tonu ke tau ako 'i hotau fanga ki'i fonua kaungā'api, kapau te tau sio ki Fisi na'e kamata e kau 'Initiá na'e kamata toko si'i hā e me'a 'oku hoko he 'aho ni? Tau sio ki Lalotonga fanga ki'i fonua ko ē ko ē 'o e Pasifiki ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea 'ai ke u ki'i tokoni ai leva ki he 'Eiki Nōpele ke vavevave pē 'ene me'a he me'a fakakelekele. Ko e fakakātoa he taimi ni e 'a e kelekele 'oku lisi ki he'etau kāinga Tonga 'i Siaina 'oku 'i he pēseti 'e 20 he taimi ni. 'A e tu'u fakasetisitika ki he sio fakakelekele ka 'oku 'i ai pē fakamatala 'ea 'oku toe lahi ange ai.

Ko hono ua pē ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e kakai he 'uhinga 'o e lisi ka 'oku tonu ke nau fakapotopoto kapau te nau fai e lisi kau ange mo e kole 'o e lisi 'oku 'ia nautolu pē 'a e mafai 'o e totonu 'a e Tonga ki he'ene koloa 'o 'ikai ke fekau'aki ai mo e ma'u tofi'a ko e ki'i me'a pē ia 'oku kehe ai 'a e kelekele 'i he 'uhinga 'o e lesisita 'o e kelekele mālō.

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko e me'a ko ē ki he lisi mo e 'ū me'a pehē ko e *decision* faka'osi 'oku fai he Kapineti pē te nau tali pē 'ikai. Ko nautolu 'oku 'oange ki ai ko ē 'a e mata'itohi ko ē 'o e peni 'io pea hoko atu ka 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o faka'ikai'i. Ka ko e 'uhinga ko 'etau sio 'i he halafononga ke tau fononga pea tau a'u ki ai e fonua ni. Ko e me'a ia ko ē 'a ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko ē 'i he 'aho ni ki he anga ko eni hono vahevahe ko ē he ko e me'a ko ē nau feinga atu ko ē 'aneafi. Ko u feinga atu au ia pē 'e lava ke ma'u ha *retirement* 'a e kau ngoue. He ko e me'a ko eni ko ē 'a ē ko ē 'oku talamai mei hē 'io, ka ko 'eku kole atu pē 'e lava 'o fa'u ha founa ke fakatau e kato manioke kotoa pē pea to'o ai e pēseti 'e 10 'a e motu'a ngoué ki he Pule'anga.

Lord Fakafanua: Sea ...

Lord Nuku: Kae ‘uhī kae totongi.

Hoha’a Nopele fika 2 Ha’apai ke potupotu tatau tukuhau’i kakai, kau ngāue mo kinautolu ‘ikai ngāue

Lord Fakafanua: Tokoni atu pē ki he ‘Eiki Nōpele koe’uhī, ‘oku ou hoha’a ki he’ene me’a ko ē ‘oku fakamalanga Sea kapau ‘oku ne tali. ‘Uluaki ko e *informal sector* ‘oku ‘ikai ke tukuhau hangē ko e me’a ko eni e ‘Eiki Minisitā. Pea ko e taumu’a ko ē ‘a e ‘a e *saving* ko ē ‘oku ‘ave ki he pa’anga sino mālōlō ‘oku to’o ia mei he tukuhau. ‘A ia kapau ‘oku loto e ‘Eiki Nōpele ke, ke to’o ‘a e ‘a e *retirement* e ni’ihi ko eni mei he *sector* ‘oku ‘ikai ke tukuhau’i, te tau tukuhau’i nautolu he taimi ni? He ko e fakatau ko ē māketi mo e me’a ‘oku ‘ikai ke tukuhau’i nautolu ko e talanoa ko ē pehē ko ē ‘oku tukuhau’i nautolu he *CT* ‘oku hala ia.

Ko e *CT* pē ko e *consumption tax* ‘oku hilifaki ia he koloa pea ko e me’a ia ‘a e ‘a kita ke te fili pē te te fakatau e koloa ‘oku tukuhau’i pē ‘ikai. ‘Oku ‘ikai ke hilifaki ia ‘i he taimi mo e kakava te ke ngāue’i ‘oku fa’a tukuhau’i ko ē ‘oku fakahoko ko eni ‘i he *corporate tax* pē ko e tukuhau ko ē fakafō’ituitui ‘i he *PAYE*.

Ko e tukuhau kapau ‘oku te ngāue ki ha kautaha ‘oku totongi tukuhau ‘o kapau ‘oku te ngāue ki he Pule’anga ‘oku to’o e tukuhau. Mei ai ‘oku tākaki e pa’anga ‘oku to’o mei he’ete ngāue taimi ko ē ‘oku te ngāue’i ko e hā pē houa ‘oku te ngāue’i ‘oku ‘i ai e kongā ai pēseti ‘oku ‘ave ki he tukuhau’i pea ‘oku ‘i ai e kongā ai ‘oku ‘ave ki he pa’anga sino mālōlō Ko e kau fakatau ko eni ‘i māketi ‘oku ‘ikai ke tukuhau’i nautolu Sea ko e me’a ko u tokanga ki ai kapau te tau hanga ‘o hilifaki ha *retirement* hangē ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u ko eni he ‘Eiki Nōpele ko e tukuhau ia.

Pea te tau fakalaka tautolu mei he tukuhau ‘o *retirement* ka ‘oku te’eki ai ke fai ‘enau ‘uluaki fatongia ‘o kapau ‘e to’o ha pa’anga mei he’enau ngāue ‘uluaki tukuhau’i nautolu pea toki to’o e pa’anga sino mālōlō. ‘O kapau ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai he ‘Eiki Nōpele ke ‘oua ‘e tukuhau’i nautolu pea tukuhau’i tautolu kakai ‘oku ngāue ke totongi ‘aki e *retirement* e kakai ‘oku ‘ikai ke nau totongi tukuhau. Ko e me’a ia ko u hoha’a ki ai Sea ke vahevahe tatau ...

<005>

Taimi: 1155 – 1200

Lord Fakafanua: ... tau ngāue mālō

Lord Nuku: Mālō Sea, fakamālō ki he tokoní, ko e ‘uhinga ‘oku ou ‘oatú ke fakaivia ‘a e talamu’aki ko ē ‘oku talamai ko ē hē, hangē ko ení. Ko e talamu’akí ko hono fakahoko maí, ngoue, toutai, takimamata.

Ko e hā e fakaivia ko ē ‘oku fai ki he ngoué, ‘oku mo’oni e tufa palaú. Ka ‘oku tufa foki ia ‘o hangē ko ení te u hanga ‘o ‘oatu e me’a ko ení. Kātaki pe kau Fakafofongá ‘oku ‘i ai foki ho’omou ngaahi fu’u palau. ‘Oku ou tui ‘oku ngāue fakapolitikale’aki ia, ‘oku tokoni ka ‘i he founga ngāue ‘oku ‘ikai ko e founga ia ‘oku fai ai e tokoní. He ‘okú ne

fakaiviva ‘a e va’a pe ‘o e me’a fakapolitikalé pea kapau ‘oku mou tui ki ai pe ‘ikai. Pea kapau ko hono fakaiviva e kau Fakafofongá ke vāofi ange.

Mou sio ki heni ka u ‘oatu e fo’i ko ení. Ko e me’a foki eni ‘oku pelepelengesi. ‘Ange e pa’anga ke tokoni’i’aki ‘a e pa’anga ‘o e fonuá ki he ngaahi koló ‘oku a’u ‘o 300000, tuku kehe e *development project* ko ē ko e ‘a ē ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku ‘ave ko ē ki he ‘ū vāhengá. Pea ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ko ē ha ‘ū me’a ko ē he koló pea ‘omai leva ia ‘o kole ki he Nōpelé. Ko ‘eku atú, te’eki ke u fanongo ‘oku fai ha taimi pea lea ā ha taha ki he vāhenga ko eni kau Nōpelé. Ko e hā e ‘uhingá, ko ‘eku fehu’i atu ia Sea, ‘ave e pa’anga ngāue 300000 meimei ‘i he 500000 mahalo ‘a e tokoni ‘a e Pule’angá. Kae tuku e motu’a tauhi fonuá ia ‘a ē ‘okú ne ma’u ko ē mafai ki he kelekele, ko e kakai.

Fokotu’u Nōpele ‘Eua ‘oua tali Patiseti kae fakalelei’i ‘a e ngaahi mata’ifika he vahevahe Patiseti

Ko e ta’u eni ‘e fiha ‘Eiki Sea ho vāhengá ‘ene tu’u he \$10000. Ke ke fakafua ai, ko e ngaahi me’a ia ‘oku fai ki ai e ‘uhingá, ‘a e vahevahe taau ko eni ko ē pea mo e vahevahe kitu’á. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o e lave ko eni ko ē ki he ngaahi pa’angá mo e ngaahi polokalamá, he na’e fokotu’u ke holoki ‘oku ‘ikai ke ngofua. Ko e me’a ko ē ‘oku ngofua ko ē heni ke tau lava ‘o liliu e fika ko ení. Ko u fokotu’u atu ke ‘oua te tau tali e patiseti ko ení kae fakalelei e fika.

Ka ‘oku mahino kiate au hono ‘ū me’a ko ē ‘e hoko a’i ka ko hono fehalaaki foki ‘oku ‘osi lau e Lao ko ení ‘i Fale Alea. ‘Uluaki tali, ua pea tukuhifo leva ki lalo ke fai hano alea’i. Lau ‘uluaki ‘okú ne fakama’u ‘e ia kātoa e fo’i fika mo e mata’i tohi kotoa pe ‘oku tohi’i he me’a ko ení. Taimi ko ē ko e ‘oku ‘oatu ai ‘e he kau Fakafofongá ‘enau ngaahi fiema’ú, ‘ikai, ‘ikai ke lava ia.

Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai atu ai e fakahoha’á ki he anga ko ē pe na’e toe lava ke *review* ‘a e ngaahi polokalama ko ení. Ko e ta’u eni mahalo ‘e fiha ngofulu ‘okú ke mea’i ‘a e tu’u ko ē ‘a e polokalama ko ē mo hono vahevahe. ‘E lava ke toe tānaki atu ha polokalama, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oatu ko ē e fakamalanga he kuo ‘osi ha’u e fika ko ē pea lau tu’o taha pe he Falé ni ‘Eiki Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke u tali atu pe na’a tokoni ki he Nōpelé, ‘io ‘oku lava pe ‘o tānaki pea ‘oku lava pe ‘oku *generally enough* pe pea ‘oku lahi fe’unga kuó ne lava ke toe tānaki atu ha ngaahi me’a ki ai. ‘Oku fa’a ngāue atu’aki e talanoa ‘a e kau tama ko eni ‘oku nau ako’i nautolu he *accounting* ‘e toe ala liliu ‘u *chart of accounting* pe ko e saati ‘akauní. Ka ‘oku lava lelei pe kapau ko e me’a ia na’a ke tokanga ki a’i, mālō.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘oku tau fetōkaki holo he ‘ū me’a ko eni ko ē he Falé ni ...

<006>

Taimi: 1200-1205

Lord Nuku: ... na’e fokotu’u atu ‘e fika 7 ke holoki. Talamai he Tohi Tu’utu’uni ‘a e Falé, ‘ikai, ‘ikai lava ia. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fai atu ‘a e fakamalanga ‘a ē ko ē ‘oku

ou pehē kapau te tau loto ke liliu e fiká tau fakafoki e Patiseti ko ení, ka ‘oku ‘osi mahino e me’a ia ‘e hoko ki he fonuá.

Fehu’ia ki he Pule’anga lisi ‘o e vaotātā ‘i ‘Eua & ngāue felave’i mo ia

Ka ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea, ‘uhinga ‘eku ‘oatu ko ē ‘anenai he ‘oku ‘i ai e ‘ū fehu’i ia na’e ‘ai ke u fehu’i ki he Pule’angá, ‘a e lisi ko eni ko ē ‘Eiki Sea, ‘a e vaotātā ko ē ‘a ‘Eua. Pea na’e fai e fiefia ai koe’uhí ke fakapou’uhila ‘a Tongá ni. A’u atu ko e ki he taimí ni toe foki pe me’a ia ‘o hū mai mei Nu’usila. Pea ko e fehu’i leva, ko e hā e ‘uhinga na’e toe liliu ai? ‘oku ‘ikai ke lave’i ia he motu’á ni ‘a e tu’unga ko ē ‘o e lisi ko ia. ‘A eni ko e vaotātā na’e ‘uhinga hono fokotu’u ke tokoni ki he fonuá ni.

‘Alu ko eni ‘a e koloá ke mamafa e papa, ko e taumu’a ia na’e fai ai ‘a e vaotātā hono tō. Ka ko ‘eku fehu’i ia ki he Pule’anga, ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai e lisi ko ia he ‘ahó ni. Mo e maumau ko ē ‘oku hoko he funga fonua ki he me’a ko eni? Ko e fehu’i pe, ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai e lisi ko eni ko ia. Pea kapau ‘e toki tali mai mei taumu’a, pau kae hoko atu e fakamalanga.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui pe ‘e ‘Eiki Nōpele, me’a mai pe kae tali ke me’a mai ‘a Minisitā Ngoue, ke me’a mai fekau’aki mo e vaotātā ko ia ‘oku ke fiema’u mei he Feitu’u na, kae hoko atu pe mu’a feme’a’aki ia.

Lord Nuku: Sai pe Sea, koe’uhi ka u nofo au ‘o tali ki ai kae hoko atu ha, fa’iteliha koe pe ko hai ‘e hoko atu ki ai, mālō Sea.

Fehu’ia Tongatapu 7 fe’ia taimi malava ke maumau’i ai Kupu 10 Lao ki hono Mapule’i Pa’anga

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ‘e tapu mo e Sea, tapu ki he kau Mēmipa, Sea ‘oku mahino pe ki he motu’á ni ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau ‘oku fai atu mei he kau Mēmipa ‘o e Fale Aleá ni pea mo e anga e fakafotunga ‘oku fai ‘e he Kapineti.

Ko e *angle* pe ko e hoha’a ia ‘oku ‘iate au hangē pe ko ē ko e me’a na’a ku fakamalanga ki ai he ‘aho ‘oku ou ongo’i ‘oku ‘ikai ke fu’u fakapotopoto fau. Pea te u hanga ‘o ‘ohake, ko u kole ki he kalaké ke ne ‘ohake ‘oku ou loto au ke u fehu’i ki he Minisitā Pa’anga, ‘a e makatu’unga e Kupu 10 ‘o e Lao Pa’anga.

‘E, he ‘oku kei foki pe eni ia ki he Lipooti ko e ko eni na’e ‘omai mei he Komiti Pa’anga, ‘oku kei fifili pe motu’á ni he founga e fakahoko ‘o e fatongia ‘o e Potungāue ko eni Sea, fekau’aki pea mo e Patiseti. Taha foki e me’a ia na’u nofo au ‘o hoha’a ki ai Sea,

‘Eiki Palēmai: ‘A ia ko e ki’i *point of order* pe Sea, ‘oku tau talanoa eni ki he tu’unga fakalao ‘o e ‘Esitimetí pe ‘oku talanoa ki he ‘Esitimetí.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e Tō Folofola na’e pehē ni, mou vakavakai’i ‘a e ‘alunga e Patiseti pe ‘oku fakatatau ki he Lao

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko u fehu'i pe 'aku ke mahino Sea, pe ko e 'uhinga ko 'eke fakalao ko eni ko 'eku 'uhinga ko e talanoa'i pe 'oku fakalao hono talanoa'i ko eni

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u tui kapau 'e laumālie lelei pe Palēmia 'e mahino pe 'eku fakakaukau.

'Eiki Palēmia: 'Oku laumālie lelei pe motu'á ni ia ko 'eku 'eke pē 'aku ia he 'oku hangē 'oku ke nofo ko e 'ai ko ā ke faka'uhinga fakalao 'o kapau pehē pea ke talamai ko e me'a fakalao 'ave ki he Komiti Lao pe 'oku ai ha'a nau lau ka tau hoko atu he 'Esitimetri.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko e 'uhinga pe au ke tokoni he ko e me'a eni 'oku fekaungā tonu mo 'etau Patiseti.

'Eiki Palēmia: Ko e hā he fo'i kongā 'a e 'Esitimetri pe ko e *budget statement* 'a e 'Eiki Minisitā 'oku kau ai e me'a ko ena 'oku

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e me'a na'e tukuhifo ke tau talanoa fakalukufua ko e Lipooti 'a e Komiti Pa'anga, Patiseti mo e 'Esitimetri. Fakalukufua 'a e fakakaukau ko ia koe'uhi ko e mahu'inga ko ia kiate au 'uhi ko e

'Eiki Palēmia: Ko fē fo'i kongā ko e Lao he fika 10 Fakafofonga, kātaki ko fe Kupu 10 'i ho'omou feme'a'aki

Paula Piveni Piukala: Mai ange Kupu 10 'e kalake, ke

'Eiki Palēmia: 'Ikai, 'a e me'a ko e na'e 'i ho'omou me'a 'a e Komiti Pa'anga 'oku lava ai 'o 'alu 'i he 'Asenita ko eni. 'O kapau 'o hangē ko 'eku tokanga ki ai 'o kapau ko hano 'eke'i fakalao ko e me'a kehe ia ka ke me'a atu pe mu'a 'i he

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole ki he Palēmia ke ma'uma'u' lelei pē he ko e poini 'e 'oatu ...

<007>

Taimi: 1205-1210

Paula Piveni Piukala: ... atu pē, 'e vave ange 'etau tālanga'i e *issue* ko eni he 'oku pehé ni Sea. Ko e kupu 78 'oku pehé ni, "hili hono 'omai he Minisitā Pa'angá 'a e pa'anga na'e tānakí pa'anga na'e fakamolé pea 'oku 'i he Falé ni ia ke ne *determine* 'a e Patiseti."

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku ou talanoa atu heni he 'omai e fakamolé pea 'omai pea mo e tānakí.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga leva ia 'eku fehu'i fakalao ...

'Eiki Palēmia: 'E sai pē ke fakamanatu atu pē Fakafofonga 'oku 'i ai 'a e me'a ko e

Lipooti ‘a e ‘Atitá ‘oku ne hanga ‘o ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘i heni ‘a e Lipooti ‘a e ‘Atitá ‘i mu’a ‘ia kitautolu.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala : Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku hanga ‘ohaké.

'Eiki Palēmia: Ke ‘ai mai ‘a e peesí pē ke tau ...

Fehu’ia Tongatapu 7 fē taimi malava ke maumau’i ai kupu 10 he Lao

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku ‘eké ‘e Minisitā Pa’anga pe ko fē pe ko fē taimi ‘oku ngofua ai ke maumau’i ‘a e kupu 10? Fē taimi ‘i he Patisetí ‘oku ngofua ai pe ko e *implement* e Patisetí. Ko e fakalea ko ē kupu 10 ‘oku pehē, ko e mafai ‘i he Minisitā ke ne hanga fehikitaki holo e pa’anga e polokalamá kae ‘oua toe ‘ova he peseti ‘e 10. Ko ‘eku fehu’i he ‘oku felāve’i eni mo ‘ene tali fehu’i he uike kuo ‘osí he kupu si’i (5), kupu (9)(5).

Ka ko ‘eku fiema’u pē au ke u hanga ‘ohaké he ko hono ‘uhingá Sea he ‘oku te’eki ke vete faka’atamai faka’uhinga lelei ‘a e fika 5 ia. Ka ko ‘eku, ka ko e ‘uhinga ‘a’aku ki he kupu (10) he ko e ‘uhingá foki na’a ku hanga ‘ohake he uike kuo ‘osí he ‘aho kuo ‘osí ‘a e hū ko ē fo’i lea ko e **“tukukehe”**.

Ka ‘oku ‘i he kupu 10 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha **“tukukehe”** ia ai. ‘Uluaki, ‘ikai ke toe fakalahi e polokalamá ‘aki ha peseti ‘e 10 lahi hake ai. Ua, he ‘ikai toe lava ‘o liliu e pa’anga fakakātoa ‘e fakahū ki he potungāue ko iá ke *alter* ‘a ‘ene mahu’inga ko ē na’e fokotu’u mai ‘aki he Patisetí. Ka ko ‘eku fie fehu’i pe ko fē taimi ‘oku malava ai he ‘e he founa ngāué, ‘ataakai fēfē ‘oku lava ai ke mou maumau’i ‘a e peseti ‘e 10.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e, ‘a e Fale Alea ‘o Tongá kae tali atu pē, hangē eni ia ha’atau ki’i hopó 'Eiki Sea e ki’i fehu’i. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia, ki ha ‘ataakai ke fai hano maumau’i. Ko ‘emau me’a pē mautolu ‘oku faí ko hono fakapapau’i he ‘ikai ke maumau’i ‘a e fo’i kongá ko ení ‘i he taimi ‘oku fai ai ko ē ngaahi kole ke fai ‘a e fakalahi pa’anga ko eni ‘oku hā atu ‘i he laó. Pea ko e ngāue ‘oku mau faí pea ‘oku mau fakapapau’i pē ‘oku pehē ‘e Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko e ‘uhinga foki ‘eku ‘ohaké Sea he na’e ‘ohake he’eku fakamalanga kuo ‘osí ‘a e fakahū e pa’anga ki he polokalama ‘o hulu angé ‘i he peseti he ‘e 10. Ko e fakatonuhia na’e ‘omaí na’e fakatonuhia ‘aki e kupu si’i (5). Kapau te u taki e tokangá Sea ki he peesi 150 peesi 150 ‘o e, tau pehē pē ‘a e ki’i vouti ko ē PM, peesi 145 ‘o e Patiseti ko ení, *revised* mai ko eni e Patiseti ko ení Sea.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu au Sea ta ko eni kuo tau fakavouti ā.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku, ko u talanoa fakalukufua eni ‘a’aku pe ‘oku muimui e founa ngāue ‘i he ‘ū me’a ko ení he laó.

'Eiki Palēmia: Taimi pē ko ē tau talanoa ai ki ha fo'i vouti ko e fakavouti pea ko u fiefia pea u fakamālō atu ā ka tau 'unu atu ā ki he fakavouti. Mālō 'aupito Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Sea. Talaange pē ke nau ma'u ma'u lelei pē.

'Eiki Palēmia: 'Oku mau ...

Paula Piveni Piukala: He 'oku mahino pē fakakaukaú he 'oku ou tokanga ki hono maumau'i e laó.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou tokanga he kapau he 'ikai ke tau hanga ...

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Te u talaatu 'e Sea 'a e me'a na'e 'uhinga ai 'eku kole fakasi'isi'í.

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga te tau 'alu fakavouti pē ke fakalukufua, ko e 'uhingá pē he 'oku ke 'alu pē koe 'alu koe ki he vouti pea tau fakavouti ā.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e malanga fakalukufua eni he founa ngāue. 'Oku 'ikai ko ha, 'oku 'ikai ko ha toki Patiseti eni kuo 'omai he Pule'anga, ko e Patiseti fika tolú eni.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Pea kia au, neongo e 'oatu he 'e he Sea e Fale Aleá 'aneafi pea pehē kia 'Eua 11 'a e fakakaukau lelei, 'oku kei fengi mai pē.

'Eiki Palēmia: Pea 'e ...

Paula Piveni Piukala: Pea 'oku 'ikai ke u fie talanoa au he me'a ko ē 'oku tau 'alu ki aí.

'Eiki Palēmia: Hangē ko e hā Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala: Ko u fie talanoa au henau founa ngāué.

'Eiki Palēmia: 'A e hā 'Eiki Sea. 'E Fakafofonga ko e fakamanatu atu pē Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'uhingá ia ke tatau 'etau fakakaukaú pea pehē ai ...

Paula Piveni Piukala: Peesi 145 'e kalake.

'Eiki Palēmia: Pea tau fakavouti ā? Sea 'o kapau 'oku tau 'alu ki aí, loto e Pule'angá ke tau fakavouti.

Tevita Puloka: Sea ke u ki'i ...

Paula Piveni Piukala: Peesi 145 kalake.

'Eiki Palēmia: ... toe foki e ...

Tevita Puloka: Sea ko u ki'i ...

<001>

Taimi: 1210-1215

Tevita Puloka: ... kole pē ke u ki'i fakamanatu atu pē, ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 7. Na'a ku lele mai 'i he fakataha 'e taha na'a ne 'eke ai 'a e me'a ko ia, 'i he fakataha ko eni 'a e kōmiti, fekau'aki mo e pa'anga folau na'e 'ova. Pea 'oku ou tui mahalo pea kapau ko e, ko 'eku tokoni atu pē 'aku Tongatapu 7, na'a ke fehu'i pea na'e 'i ai 'a e tali na'e 'omai mei he kau ngāue 'i he fo'i polokalama 'i he'etau me'a ko ia.

Ka 'oku mahu'inga foki pea hangē ko Tongatapu 5 mo e Sea 'o e Kōmiti Pa'anga, 'oku ou tui ko homou fatongia ia ke mou 'uluaki fakapapau'i kimu'a 'a e fakalao 'a e hū mai 'a e Patiseti ko eni. Pea kapau 'oku 'ohake ha me'a heni 'oku mahino 'oku mau fakafalala atu kia kimoutolu.

Ka ko 'eku fakamanatu pē na'a ko e 'uhinga 'a Tongatapu 7 ki ai, he 'oku ou kau au 'i he tui 'oku mahu'inga ke 'ohake ia pea toki 'omi ha tali 'a e Pule'angá 'o kapau te tau ō 'o faka-vouti 'i he me'a ko ia, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhinga 'aku eni ia 'i he lipooti 'a e Kōmiti Pa'anga, ka na'e 'omai 'a e tali ka na'e 'ikai ke fiemālie ki ai 'a e motu'a ni, pea ko 'eku 'uhinga ia 'eku 'ohaké Sea. Na'e 'uhinga 'eku lave 'oku pehē ni, 'uhinga eni 'oku ou hoha'a ai ki he fu'u lahi pehē 'a e Patiseti. Ka u hanga 'oatu. Koe'uhi ko e mafai 'oku nau lava pē 'o fakahū, 'a e silini na'e te'eki ai ke tali ia mei heni koe'uhi ia 'oku ou hoha'a ai, he 'oku nau lava pē 'o *allocate* ka ko e fatongia 'o e Fale ni ke fakapapau'i 'a e 'alunga mo e fehūfaki 'o e pa'anga ...

'Eiki Palēmia: Sea na'e 'osi fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'atita 'oku lipooti mai na'e faihala 'a e Pule'angá, pea 'oku ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'oku fiema'u 'atita Sea, me'a pē eni ia 'oku 'omai pē he Patiseti ko eni.

'Eiki Palēmia: Ka ko e 'uhinga pē 'aku ia ko e tokoni pē eni ia, ki'i ma'uma'u māmālie pē, ma'uma'u lelei pē, hangē pē ko ē ko ho'o fa'a advise mai.

Paula Piveni Piukala: Tali si'i ke 'oatu'eku poini ka ke toki 'omai ho'o tali ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu eni kia koe.

Paula Piveni Piukala: Peesi 145 hiki 'aki

'Eiki Palēmia: Sea 'e tuku ai pē ia,

Paula Piveni Piukala: ... 'a e polokalama, hiki 'aki 'a e polokalama 'o 'ova ia 'i he pēseti 'e 10.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga na'a ke ta'ofi au kae tukuange ke mou feme'a'aki lelei. Me'a ho fofongá ki he Palēmiá ke mo feme'a'aki. 'Oua te ke toe lau 'a e me'a ko ia he koe'uhi, me'a ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ok, peesi 145 'e Kalake. 'Ova 'aki 'a e polokalama ko eni 'aki 'a e pēseti 'e 10, ko 'eku 'uhinga ia na'a ku faka'eke ai pē 'oku ngofua 'i ha toe lao kehe, ke 'ova 'i he pēseti 'e 10 'a ha polokalama, he ko e kupu 10.

'Eiki Palēmia: 'A ia, ko e 'uhinga foki ia na'a ku fakatonutonu atu ko ē 'anenai foki 'e Fakafofonga 'i he kupu 5 ko ē hangē ko ē ka lele lolotonga 'a e ta'u, pea ha'u ha pa'anga 'oku ngofua 'i he kupu 5 ke tali 'a e pa'anga ko ia, he e, hangē pē ko ia 'i he taimi ko ē ka 'i ai ha Tsunami, ka 'i ai ha Afā, 'e fakafokifā he taha na'a nau palani ki ai, pea ha'u ha fo'i pa'anga fakangofua 'e he kupu 5 ke tau tali 'a e pa'anga ko ia ke fai 'aki ha ngāue.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga foki 'eku 'ohake 'a e fakakaukau ko eni, he 'oku fepaki 'a e faka'uhinga 'oku 'omai 'e he kupu si'i 5, pea mo e kupu 10. Ko e 'uhinga ia 'eku 'ohake he kapau te tau ta'etokanga ki he *legal framework* 'oku fakahekeheka ai hono *implement* 'a e Patiseti.

'Eiki Palēmia: Te u toe 'oatu pē Fakafofonga 'e tokoni atu pē ...

Paula Piveni Piukala: ...lahi 'a e maumau, lahi 'a e maumau.

'Eiki Palēmia: ... 'e tokoni atu pē eni Fakafofonga, hangē pē ko ē ko e ngaahi lao kehekehe 'oku 'i ai 'enau felālāve'i, he ē, hangē ko e lao ko ē ngaahi pisinisi, 'e lava pē ha pisinisi ia 'a e Pule'angá 'o lesisita ko e *company*, under he *Company's Act*, pē ko e Lao 'a e ngaahi *Company*, pea 'oku 'ikai ke pehē ia ai 'oku *automatic* ko e *Public Enterprise*. Ko 'ene mōmeniti pē ko ē hono tali ke fakakau ki hono lisi ko ē 'o e *Public Enterprise*, 'e *apply* leva 'a e 'u *provisions* ia ka 'oku 'ikai ke mate ai 'a e fiema'u ia 'a e *Company's Act*. 'Oku nau fengāue'aki pē Fakafofonga, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke mahino ia kiate au pē ko e hā 'a e *angle* 'oku ha'u ai 'a e tipeiti 'a e Palēmia, he 'oku ou talanoa atu au he maumau'i 'a e kupu 10, 'aki hono fakalahi 'a e polokalama 'o hulu hake 'i he pēseti 'e 10, ko 'eku poini ia. 'Oleva ke ma o ki he me'a ko ē 'oku fakamatala mai ki ai he ko e 'uhinga he 'oku 'i ai pē 'a e *issue* ai 'oku ou *note* pē heni ke u lave ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē 'e Sea ki he me'a 'oku hoha'a mai ki ai 'a e Fakafofonga. Ko 'eku fakatonutonu pē koe'uhi he 'oku, ko e kupu 10 ia 'oku talanoa ia he fe'ave'aki 'a e pa'anga ha polokalama ha potungāue, ko e kupu 9 ia 'oku talanoa pē ia ki ha pa'anga fo'ou hangē ko ia na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, ha pa'anga tokoni 'oku tñaki atu ki ai 'Eiki Sea, mo e ngaahi, 'a e kupu 5, ka ko e kupu 9 ia 'oku 'uhinga pē ia ki he ngaahi ngāue ko ē 'a e, 'i he polokalama ko ē 'oku 'osi tali mo hono fe'ave'aki holo 'i loto 'a e pa'anga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e kapau te tau ngāue'aki 'a e fakatonulea ko ē he kupu 5, 'oku 'omai 'e he Minisitā Pa'anga pea mo e Palēmia, te ne maumau'i 'e ia 'a e kupu 10, te u 'oatu 'a e peesi, peesi 185 ...

Taimi: 1215-1225

Paula Piveni Piukala: ...Peesi 185. Ko e 'Esitimeti ta'ahine. 'Oku hiki'aki ki'i muimui mai pe Kalake he ko u hanga 'o fakatokanga'i fa'a vave 'eku lele kae 'ikai ke mā'opo'opo 'a e mahino 'oku 'i he kau Mēmipá.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oku vave ho lele ka 'oku 'ikai pe ke mahino ia kia au.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku mau mahino'i pe 'emautolu.

Paula Piveni Piukala: Sio ki he fo'i 'Esitimeti ko ena liliu ko eni 'o e Potungāue *Ministry of Public Enterprise*. Ko e 'Esitimeti na'e 1.8 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a ai, ki'i me'a ai 'oleva pe pea ke toki me'a. Na'a ke ta'ofi e Fakafofonga Fika 1 ke tuku e ō ki he 'Esitimeti, ko eni 'oku ke me'a koe ki he 'Esitimeti.

Paula Piveni Piukala: Na'e 'ikai ko e poiní ia. Ko 'eku poiní 'a'aku Sea 'a e Lao.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe afe holo. Na'a ke me'a mai 'aneafi ke 'oua 'e toe fai ha feme'a'aki he 'Esitimeti.

Paula Piveni Piukala: Sea maumau mo'oni ko e ngāue na'a ku fai.

'Eiki Palēmia: Sea kole pe ki he Fakafofonga ke 'osi pe eni pea tau talanoa ai pe ki ai.

Paula Piveni Piukala: Fakatokanga'i hifo 'a e maumau 'a e lao.

'Eiki Palēmia: Vouti 'a e Palēmia vouti 'a e 'Ofisi Palēmia ke 'osi he ko eni 'oku 'alu ia ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou kole fakamolemole atu kia koe Sea. 'Oku mafatukituki kia au he ko e Tō Folofola na'e 'omai ki he tu'unga mātu'a ni ke sivi 'o fakatatau pe 'oku muimui ki he lao.

'Eiki Palēmia: Kia tautolu kātoa pe Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku hanga eni 'oku fai 'eku ngāue hono fa'ala 'a e Patiseti.

Tokanga ki he tataki fakahoko 'e he Sea Komiti Kakato

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i fakatonutonu atu. Sea ki'i fakatonutonu atu e me'a ko ē kae mai e ki'i faingamālie ke 'oatu ko e 'uhingá ko e feme'a'aki Sea he 'oku mau hē. Fokoutua 'o muimui'i 'a e ngaahi feme'a'aki mahu'inga talu mei he kamata. Sea ko e fakatonutonu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea hangē ko u ma'u hake 'oku ke me'a'aki 'e

koe ia ‘oku ke me’a pe koe, he ‘ikai ke ke toe me’a koe ko e ‘uhinga ko e kau Fakafofonga ‘e ni’ihi he ngaahi ‘aho ko ē na’a nau pehē ke ke me’a pe ‘oku ke tipeiti mo e hā.

Sea fai ‘e koe ho fatongia ke fakatonutonu mai e ngaahi feme’a’aki ke tafe ‘etau feme’a’aki, kuo tau ‘osi fononga mai Sea hono alea’i e me’a ko eni. Kuo ‘ohovale pe kuo ‘ai e fo’i afe kīkī ke tukuhifo e Patiseti. Ohovale pe eni ia kuo ‘alu ‘etau fononga ke faka’osi’osi e malanga fakalukufua ‘i he Patiseti kuo fehu’ia ko e hā hono tu’unga fakalao mo e ‘ū me’a pehē. Te tau fononga ko ā ‘i fē Sea.

‘Eiki Sea ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku te mahu’inga’ia ai pea hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ‘oku mafatukituki ki ai ko e ‘uhingá ko e tu’unga fakalao ‘o e Patiseti mo hono ...na’e tonu ke ‘ohake kimu’a pea na’e ‘ohake ke tau kamata ai pe ko e hā e ngaahi me’a ‘oku fakalao ka tau fononga. Kuo tau fononga mai eni ‘i he ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi malanga ki he malanga fakalukufua ki he siate folau ‘a e Patiseti ‘a e Pule’angá kuo tau afe ke tau fehu’ia ‘a e tu’unga fakalao.

Sea ko ‘ene faka’uhinga pe ia ‘a’ana. ‘Oku ‘i ai mo e faka’uhinga e Hou’eiki Mēmipa ko eni ki he tu’unga fakalao ‘o e Patiseti. Pea ‘oku ta’efakalao ‘oku ‘i ai mo e me’angāue ‘oku ‘omi kia kitautolu ke tau ngāue’aki. Kupu 75 e Konisitūtone ‘o Tonga ki ha ngaahi me’a ka ‘oku ngāue hala’aki kau kātoa e kau Mēmipa heni mo e Hou’eiki Pule’anga pea fokotu’u mai pea ‘omai mo e ngaahi ‘uhinga mo ‘ene ‘uhinga fakalao mo e ngaahi ‘uhinga ko ē ke tau ‘alu ki ai.

Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku Sea tau fononga he me’a ‘oku tau ‘alu ki hē afe ki hē, afe ki hē, afe ki hē ke fēfē ai. Me’a mai koe ‘o fai ho fatongia kae ‘oua te ke pehē koe pea ke me’a pe koe pea ke ...me’a mai koe ‘o fakatonutonu he ko ho fatongia ia ke tau fononga. Tuku pe fa’ahinga ‘e ni’ihi mo ‘enau fakakaukau pe ‘anautolu ke afe’i holo e feme’a’aki pea tau sālue holo hangē ha vaka ‘oku ‘ikai hano faka’ulí mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mahu’inga ‘a e fakakaukau ‘oku ou ‘oatú ko e ‘amanaki ke tau tali he Patiseti ‘oku tui e motu’á ni ‘oku fu’u lahi faufaua ki he vaka ‘o e *machinery* ‘o e kau ngāue fakapule’anga.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ki’i me’a mai angé he ‘oku tau mei tuku, hā fua e ‘ū *project* ‘oku fa’o ‘i he ‘Esitimeti ko eni 899 ‘osi fakapa’anga ia mei muli?

Paula Piveni Piukala: ‘Oleva Sea he ko e fakatu’utāmaki ia ko ē na’e hoko.

Sea Komiti Kakato: ‘Uhingá he ma’u hala e kakai ‘o e fonua mou hiki ko e hā fua e ‘ū *project*. Ko e 63 na’a ke me’a mai ‘anenai 63 miliona.

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki mu’a Sea ‘i he lolotonga ‘etau ‘i he Patiseti ko eni. Ko e fo’i fika ko ena ko e 3.8 miliona ‘oku hiki ‘aki ‘a e Patiseti fakalukufua ‘a e potungāue ko eni. ‘Oku fepaki ia mo e Kupu 10. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fiema’u ke fakama’ala’alá faingamālie ke fakama’ala’ala mai, ‘osi ko ia pea ta toki hiki leva ki he me’a ko ena, he ‘oku ‘i ai pe mo ‘eku fehu’i ai Sea.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku mahino pe ‘oku ai pe ho fehu’i ‘a ‘au ka ke me’eme’a lelei pe hangē pe ko ho’o me’a ho *advice* mai kia au tau me’eme’a lelei pe ‘oku lahi pe taimi he ko ē ‘oku mau kalusefai ‘emautolu ‘emau ‘aho Falaite. Ka na’e ‘ikai ke mau loto lelei

mautolu ki hono kalusefai ia ō mai ia ‘o ‘ai me’anoa’ia’i’aki. Pea neongo pe ‘oku ke ta’etui ki ai. Ko e me’a fa’iteliha ia ‘a koe ke ke ta’etui mai ki he motu’a ni. Lahi e ngaahi *project* kehekehe ia Sea tautefito pe ngāue ko eni *Public Enterprise, TPL* hangē ko hono feinga’i ko eni ke lava ‘a e mala’evakapuna ‘o Ha’apai ke ulo he po’uli ‘ova ia he 1 miliona. ‘A ia ‘oku lahi pe ‘a e ... ‘e lava pe ‘o ‘omai pe *detail* Sea ka ko u kole atu au ki he Fakafofonga kātaki pe te ke toe lava pe koe ‘o ‘eke mai heni he taimi ‘oku tau fakavouti he te tau toe fakamatala tu’o ua pe ‘e Fakafofonga. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a kehe ‘i he ngaahi faitu’utu’uni mo e ngaahi *policy* ‘oku ‘oatu he Pule’anga fiefia mautolu ke tali ia. Ka tau me’eme’a lelei pe ‘e kāinga mālō.

Lord Nuku: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tui kote Hou’eiki. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau toloi e Fale ki he 2:00

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<003>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea : Mālō Hou’eiki, tau toki feme’a’aki pē ki he fakalōloa ‘etau fakatahá ‘aefiafi he 4:00 kapau ‘e hoko atu he efiāfi ni. Tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(Ne me’a mai leva ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato - Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

Sea Komiti Kakato : Mālō e laumālie ‘a e Hou’eiki, laumālie e kakai e fonua. Hou’eiki, ‘ikai ke u toe fakaloloa ē. Hoko atu ki he fai e feme’a’aki. ‘E Tongatapu 7 ko u faka’amu pē ke ke me’a mai pē ke mahino ki he Pule’angá mo e Fale ni ‘a e me’a ko ē ‘oku ke taukapo’i. Ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai Fika 1 ‘io mo’oni, ka kuo ‘osi fakahoko mai ki he Pule’anga ke nau tokanga he ko e me’a ko eni ‘oku ta’efakalao hangē ko e me’a ‘oku ne me’a mai ki ai. Ko ho’o tui ki he Lao e Kupu 10 mo e Konisitūtone ‘oku ke ‘osi ‘ohaké, ‘oku ou hanga pē ‘o hiki ‘i he me’a ko ia. Ka ke hoko atu ko e ‘osi pē ko eni ko u tu’utu’uni atu leva me’a te tau ‘alu ai. Me’a mai.

Tokanga Tongatapu 7 ko e vahevahe Patiseti ke fakahoko fakatatau ki he Lao

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea. Sea ko e fakamakatu’unga foki ‘eku ‘ohake e *issue* ko eni he ‘oku pehé ni. ‘Oku ‘ikai ko e toki patiseti pē eni ‘a e Pule’anga ‘o e ‘ahó. Ko e fo’i patiseti fika 3 eni. ‘I he’ene mahino ki he motu’a ni e Kupu 78 e Konisitūtone, pau ke nau ‘omai e Fakamatala Pa’anga pa’anga na’e tānaki mo e pa’anga na’e fakamolé, pea mei ai leva te tau toki *determine* leva te tau toki lava leva ai ‘o fakakaukau’i ko e hā e fakapotopoto ‘o e Patiseti ke hoko atu ki ai e Pule’anga. ‘UHINGA PEHĒ. Sea ...

Taimi: 1425-1430

Paula Piveni Piukala: ... kapau te u 'omai e fakatātā ko eni. Ko tautolu 'oku tau fakalele hotau fanga ki'i fāmili takitaha pea kapau te te 'ave ha pa'anga ki hatu foha pē ko ha'ate 'ofefine ke 'alu 'o fai 'aki ha fakatau kuo pau ke te 'eke koloa na'e 'alu mo ia 'alu 'o 'o 'omai pea 'eke mo e veté 'uhinga pehē Sea. Ko e 'uhinga ko au 'e Sea 'osi tokolahi pē 'i he 'i he Fale ni nau talanoa mai nautolu he me'a ko ē 'oku fokotu'utu'u mai ke toe fakatau fo'ou. Ko u tokanga au ia pē ko e fē koloa mo e veté 'o 'uhinga ia 'eku hanga fakatafe mai 'e Sea ke u hanga mahino'i lelei ange 'a e tu'u ko ē kupu 10 mo e tokoni ko ē ko ē 'a e Lao Pa'angá ke u hanga 'o fakangatangata 'a e fakamole 'oku fakahoko 'e he 'e he Pule'anga 'o e 'ahó fakatatau ki he ki'i *pocket* si'isi'i ko eni 'oku fakatalanoa ki ai 'a 'Eua 11. Ko e 'uhinga ia 'oku tau patiseti he 'oku 'ikai ke lahi 'etau silini 'osi *admit* pē ia he Pule'anga 'oku 'ikai ke lahi 'etau silini.

Ka 'oku mahu'inga kia au ia 'Eiki Sea ke ai ha tali pau mei he Pule'anga he ko e me'a ko ē nau hanga ai ko ē 'o 'ohaké 'i he Patiseti ko eni 'oku 'omai 'oku ou fakatokanga'i hifo 'e au ia he Vouti ko ē ko ē 'a e 'a e Minisitā *Public Enterprise* 'oku ne maumau'i 'e ia e kupu 10. Ka ko e ko 'eku 'uhinga 'eku, 'eku 'ai Sea (ke faka, ke hanga ange 'o ki'i faka'ata lahi'i ange 'e Kalake 'a e)

Ko e anga 'eku hanga ko ē 'o fakatokanga'ia he ko e he ko e tali ia na'e 'omai ia he ki he Komiti Pa'anga. Ko e tali ko ē na'e 'omai ki he Komiti Pa'anga 'oku nau tau'atāina pē nautolu ke nau fakahū mai ha silini na'e 'ikai ke 'i ai hano patiseti 'o'ona ia 'i he polokalama ko ia. Sai kapau leva te tau fakangofua ia fakatatau ki he faka'uhinga ko ia. Ko e hā leva 'ene *implication* pē ko 'ene uesia 'e hoko ki he kupu 10?

He 'oku, kia au 'e Sea ko e *policy* ko ē 'oku 'omai he Pule'anga 'oku 'ikai ke u tui au te tau toe lava 'e tautolu 'o toe liliu he ko e totonu ia 'oku 'ia nautolu. Pea te tau fakakikihi pē tautolu he'enu *policy* he 'ikai pē ke, he 'ikai toe 'osi ia. Ka ko 'eku ko 'eku 'uhinga foki 'eku fakatalanoa he na'a ku fehu'ia pē 'oku falala'anga *credibility* 'a e Patiseti he ko e, ko e Lipooti ko ē ko ē 'a e 'Atitá 'oku 'ata mai ia kia au 'oku 'ikai ke lava he fu'u he vaka lolotongá 'o ngāue'i 'a e fu'u pa'anga lahi ko ē. Pea 'asi ia Sea meimei pa'anga 'e 70 miliona 'o e patiseti 'o e ta'u kuo 'osi na'e 'ikai ke lava ia 'o ngāue'i. Pea 'oku te'eki ke lava 'e he Pule'angá ia 'o 'omai ko fē 'a e ngaahi *project* na'e 'ikai ke lava 'o ngāue'i.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i tokoni atu pē Sea. Kapau ko 'ete ngāue 'a'ata mahino ia 'oku fakapotopoto'i hono ngāue'aki e Patiseti 'oku toe ai. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ko e fakapotopoto ko e fo'i teemi ia 'o toki fakamaau'i ia 'e he kakaí pea mo e kau *expertise* 'i he mala'e ko ia 'oku talanoa pē au he Lao he ko e Patiseti foki ko e lao. 'Uluaki ia ko e ua Sea 'i he kupu (2) ko ē kupu 10 'e Kalake 'oku, 'oku *demand* 'e he lao ke nau hanga 'o *facilitate* mai ho Falé Sea 'o 'omai 'a e fakamatala fakaikiiki kapau 'oku nau hiki ha polokalama mei ha, ha pa'anga mei ha polokalama ki ha polokalama. Kia au 'oku ko e 'uhinga ia 'eku fehu'ia Sea he 'oku pehe ni. 'Oku ou fakatokanga'i hifo pē he tēpile 3 'oku 'asi mai ia ai 'oku hiki 'aki 'a e pa'anga folaú 'aki e 10 miliona. Kehekehe ia mo e Fakamatala Pa'anga 'a e 'Atitá ko e 8 miliona pea 'uhinga

ai ‘eku fifili he ‘oku ‘ova ia he pēseti ‘e 10. Kapau ‘e te ke ‘ohake ki he Tēpile 3 pē ko e ...

<005>

Taimi: 1430 – 1435

Paula Piveni Piukala: ... Kōlomu ko ena, *travel and communication*, ‘a e pa’anga *actual* ko ena ‘a e 22/23, pa’anga ‘e 23.4 miliona. Ka ko e ‘esitimetí ia na’e 13 pe Sea. Kia au ‘oku meimei peseti ‘e hivangofulu tupu ia. Kaikehe ka ko e tali na’e ‘omai ka au ‘e he Komiti Pa’angá Sea ko e fakangatangata ‘oku fai pe ia he polokalamá

Fakatonutonu mei he Pule’anga ki he polokalama fakamole he Patiseti

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe ke ki’i fakatonutonu vave pe Sea. Ko e fakatonutónú ki he polokalamá ki he Fakafofongá ke ne mahino’i. Ko e polokalamá ‘oku ‘ikai ko e *category* ia e *expenditure* ko ē. Hangē ko ē ko e talanoá, ko e *salary*, ‘ikai, tuku pe ke u tala atu. Ko e 10 ko e *salary*, ko e 2 ko e *wages*, ‘a ia ko e ‘u *category* ia ‘o e fakamolé. Ko e polokalamá eni hangē ko e *Office of the Minister*, ‘Ofisi ‘o e *CEO*. Ko e me’a ia ‘oku ui ‘i loto ‘i he potungāué ko e fo’i polokalama. Ka ‘oku ‘ikai ko e *categorise* ko ē ‘o e *type of expenditure*, ‘oku hangē ko ē ‘okú ke ‘uhinga ki aí. Ko e ki’i tokoni atu pe ia Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ko ia Sea, mahino pe ia ka au ka ko e makatu’unga eni Sea na’e tupunga ai ‘eku toe foki ‘o fakasio he ngaahi polokalamá pe ‘oku maumau’i e Lao Fika 10. Pea kapau te tau ‘alu ki he peesi 145 Sea

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe mu’a ke u tokoni ange ki he Fakafofongá kapau ‘oku laumālie lelei ki ai. ‘E Sea ko e, tapu mo e Feitu’ú na Sea, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. Sea ‘oku tau talanoa atu tautolu ia heni ki he fakamole. Sea ko e fakaikiiki ko ē e fakamolé Sea ko e fehu’í ‘oku pehé ni. ‘Oku ‘aonga pe ‘ikai, kapau leva ‘e hanga ‘e he patisetí pea mo e *original value*, ngaahi mahu’inga ko ē ‘oku ‘omai’akí ‘o ha’iha’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ki he ngaahi me’a ‘oku makatu’unga ‘oku lelei Sea.

Sea ko e hā e me’a ‘oku toe hanga ai ‘e he peseti ‘e 10 ‘o ta’ota’ofi e me’a ko iá. ‘Ai ke kole kole pe ki he Fakafofongá ka u faka’osi atu ia. Sea ko e me’a ko ē ‘oku mahu’inga heni Sea, ko ‘etau nofo ‘i he fo’i *total amount* kae ‘ikai ke tau hanga ‘o veteki e *total amount* ko iá. Ko e hā e ngaahi me’a na’e fakamoleki ki ai e *total amount* ko iá. Pea kapau ‘oku ‘aonga ki he fonuá Sea, pou pou.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ‘ikai ke u fehu’ia au ‘e taha ‘a e ‘aonga, me’a ia ‘a e kakai kehe ke nau hanga ‘o toki fakamāu’i. Ko e fatongia ia ‘o e Falé ni ke ne hanga ‘o fakapapau’i ko e *allocation* e pa’anga tukuhau e fonuá ‘oku fakatatau ki he Laó Sea. Kapau te ke ‘alu ki he peesi 145 Kalake ‘oku ‘asi ai e polokalama ‘a e ‘Ofisi Palēmiá, polokalama fika 7. Ko e *allocation* na’e ‘omai ki aí ko e 250, 250000 he ‘esitimetri na’e tali he Falé ni. Ko e *revise* mai ko ení Sea ‘oku 359000. Meimei peseti ‘e 50 ia Sea, ko e ‘uhinga ia ‘eku hoha’ a he ‘oku faka’ofa’ofa pe ka au ia, ‘ikai ke u nofo au ‘o ‘osi mahino kiate au ia ko e fu’u kau taukei kātoa ‘a e Kapinetí ia.

Pea ‘oku ‘ikai ke u toe nofo au ‘o hoha’ a he ko u ‘ilo ‘e au he ‘ikai pe ke toe hū atu ha’atau fakakaukau. Ka ko u hoha’ a au he ko e ‘uhingá he ‘oku ‘ikai ko e Patiseti fika ‘uluaki eni, hangē ko e me’a mai ‘a e Palēmiá ke u tukuange ka toki fehalaaki he ta’u fo’ou péa u toe ha’u ‘o pehē mai ko e me’a ena na’á ku tala atú ‘oku fu’u lahi. Ka kuo ‘osi ‘omai ‘enautolu e fo’i Patiseti ‘e 2 Sea. Pea ko u ‘osi, na’á ku fakatokanga he ta’u kuo ‘osí ‘oku fu’u lahi

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu au Sea he me’a ko eni na’á ku lea’akí, he na’á ku ‘uhingá ‘a’aku ia, tonu ke lau ia ko e faingamālie ke toki ha’u. Na’e ‘ikai ke u pehē ange ke tukuange, fai pe ‘e ia ‘ene ngāué. Ka ko ‘eku ‘uhingá ‘eni ‘aku ia ko e me’a eni ia ‘oku tuiaki ‘e he Pule’angá. ‘E lava pe ‘o ha’u ‘o lea tau’atāina, sio ko ē na’e pehē mo pehē ka na’e ‘ikai ke u pehēange ke tukuange na’a pehē ‘e ia ‘oku mau kole ke fakatafa’aki’i pe hono talí, mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, pea ko e ‘uhinga foki ‘eku, te u hanga pe ‘omai ‘a e fakatātā fālahí Sea. Na’e fakahoko mai meí he Pule’angá ‘a e fakatau vakapuna ka na’e ‘ikai ke ‘asi hano patiseti. ‘Oku toe ‘asi pe he *statement* ko ē ta’u ní Sea ...

<006>

Taimi: 1435-1440

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku nau talamai ko e fakakaukau ‘a e Pule’anga ke toe fakatau ‘a e vakapuna, ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai heni

Taukave Pule’anga kupu 5 nau ngāue’aki ki he pa’anga tokoni ma’u mai mei muli hili tali Patiseti

‘Eiki Palēmia: Ka ko u kole pe au ke u fakatonutonu na’a lava ‘o faka’osi pe, ‘alu ki he Lao ta’ahine he Kupu 9 ‘a eni ko e na’e he. Ko e ‘uhinga pe ‘aku ia ke toe mahino ange . Sio ki he tu’u ai ‘alu ange ki he Kupu 5, ko e ngaahi pa’anga tokoni ‘oku ma’u mai hili hono tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngāue ‘a e Pule’anga kuo pau ke fakahu ia ki he Ngaahi Vouti ‘oku kau ki ai ‘o ‘ikai ke toe fiema’u ‘a e fakangofua ‘a e Fale Alea. Pa’anga Tokoni, ‘a ia ko e tokoni mai ko ē ‘a ‘Aositelēliá ke fai ‘aki e ngāue ko eni ki he Lulutaí ha’u ia hē, ko e kupu e ‘oku ngāue’aki.

Paula Piveni Piukala: ‘A ia foki ia na’u ‘uluaki ‘eke ko ē ‘e Sea, pe ‘oku toe ‘i ai ha fo’i ‘ātakai ngāue te ne hanga ‘o maumau’i ai e Kupu 10, he ko e manatu’i foki na’u hanga ‘ohake ‘i ‘a e Lao ko e he Konisitūtone ‘a e hū ko ē me’a ko e tuku kehe. Kapau ko e Lao 10 ‘e pehē mai ‘oua ‘e toe ‘ova he peseti ‘e 10 **tukukehe** ‘a e Kupu 9 (5).

Te u ka ko e ‘uhinga foki ‘eku faka feinga ke maama pe ka tautolu he ko e faingamālie eni ia ki he Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko ‘eku hanga ‘e au ‘o fakafihī’i. Ko u fiema’u pe ‘e au ke folau maama ‘a e anga ‘eku fakahoko fatongia hono vahe mo hono ngāue’aki ‘a e pa’anga tukuhaú.

Ko e fakalea ko ēko ē he Kupu (5) ‘i he fakatonulea ia ko e ‘a’aku ‘a e ko e he ‘ikai ke na fepaki ai mo 10 ‘i he fo’i sētesi ko ena kapau te ke high light hake, pau ke fakahū ia ki he ngaahi Vouti ‘oku kau ki ai. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia na’e ‘osi ai e Vouti pehē, na’e ‘osi ‘omai mo hono pa’anga pehē ka ko e toki ma’u mai e silini lolotonga e ta’u tōmui ‘enau

hanga ‘omai. ‘UHINGA leva ia ka au ia he kapau na’e ‘uhinga mai ha fa’ahinga taimi pe ‘e toe ai e ki’i **tukukehe**

‘Eiki Palēmia: Sea, tuku pe ke ‘atu ha fo’i **tukukehe** ‘e taha hono fakatonutonu e me’a ko eni, hangē ko e ko e toutou fakahoko atu ‘i he Falé ni. Pea ‘oku ‘omai ki he hangē ‘o tau pehē mai ke ‘omai ki ha vouti sevesi fakatau ‘aki ē. ‘Osi ai fakahū pe ki ai kapau ko e pa’anga tokoni ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pē ke **tukukehe** he ‘oku tau ‘osi talanoa pe ki heni. ‘Oku ‘i ai e taimi ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘ohovale pe kuo fie *offer* mai ha taha ia ha sēniti, ko ‘ene ha’u ai pe ia ‘o kapau ‘oku ai ha ho ki ha fo’i ngāue ‘alu leva ki ai ‘o hange ko e Kupu 5 ko eni na’e veesi ‘a Kupu 2 (5) (9) ‘oku ne faka’atā mai ai ke fai ‘a e ngāue ko eni Sea. ‘A ia ko e ‘uhinga pe ‘ofa pe ke mahino ai pe ko ‘ene ngaahi ‘ofa ko e ‘oku ha’u lolotonga e ta’u mo e me’a ‘oku ngāue’aki eni he kapau ko e ‘uhinga ‘a ki ha fo’i *particular expenditure items*, hangē pe ko ena ‘oku ‘asi atu ‘i he Tohi ‘Esitimetí Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai ‘e Fakafofonga kia mautolu kotoa he Falé ni, mau ‘osi mahino pe ‘e mautolu ho’o ‘uhinga e me’a ‘oku ke tokanga ki ai. Ko u pehē mu’a ke tau ‘unu ā mu’a he te ke vilo takai kuo ke ‘osi ‘omai ‘e koe e fo’i fakamo’oni ‘e 2 ‘i he ‘Esitimetí kae he ‘ikai ke toe lava liliu ‘a e me’a ko ē ‘oku tui ki ai ‘a e Pule’angá. He ‘oku tau taki taha ‘atautolu pe ngaahi faka’uhinga, anga e faka’uhinga e Feitu’u na ki he fononga lelei e Pule’anga, ‘e ‘i ai e taimi te ke Pule’anga ai pea mahalo ko e toki taimi ia ‘e toki.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘oku ‘ikai ko e laumālie ia e motu’á ni ke ‘ai ke u Pule’anga ko e laumālie ko ē ‘a e motu’á ni ‘o fakatatau ki he fekau ‘oku ‘omai ke tau fakatonu ki ai ke tau hanga ‘o vakavakai’i pe ‘oku fakahoko fakalelei. ‘Ikai ko ‘eku tukuaki’i au e Pule’anga Sea, ko e faingamālie eni ia ki he Pule’anga ke nau fakamā’ala’ala ‘a e ngaahi makatu’unga ‘o e faitu’utu’uni ‘i he me’a ‘oku ‘ao’aofia pea hangē ki he tokolahi

Sea Komiti Kakato: Ko e anga ia e faka’uhinga e Feitu’u na, ko e taimí ni ‘oku ‘osi maau e Hou’eiki ia, sai Hou’eiki tau fakavouti ē. Ko e ‘uhinga kae fakamo’oni’i kotoa e ‘ū me’a ko ena ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fika 10 fika 7

Mateni Tapueluelu: Sea, kole mu’a Sea, ke u ki’i fakahoha’a atu

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, ‘osi fe’unga, ‘osi fe’unga ‘e Fakafofonga te u foki leva ki he’eku faitu’utu’uni he na’a mou tukuange

‘Aisake Eke: Sea, ke u ki’i fakahoha’a atu pe mu’a, ‘oku ‘i ai pe ki’i me’a mahu’inga ‘oku ou fie lave ki ai he

Sea Komiti Kakato: Ka ‘ikai ke mahu’inga eni te u ta’ofi e Feitu’u na

‘Aisake Eke: Ko ia, mālō Sea, Sea ko e tapu mo e Feitu’u na pea mālō pea fakatapu ki he Hou’eiki ‘o ‘etau Komiti Kakato

‘Eiki Palēmia: Sea, ko u tu’u hake ko e kole fakamolemole ‘ikai ke fehu’ia eni ia ho’o faitu’utu’uni. Ko e ‘uhinga ko e kole tatau pe na’e fai ‘e Tongatapu 4 na’a ko ha fo’i fehu’i ia ‘e tokoni ki he fakama’ala’ala kae toki hoko atu ‘a 5

'Aisake Eke: 'O mālō ...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Aisake Eke: ... *oh* mālō. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai angé. Tongatapu 4.

Mo'ale Finau: *Oh.*

Fokotu'u Tongatapu 4 na'a lava ke fakakau 'e he Pule'anga kau ngoue & toutai ke nau lava kau he polokalama penisoni 'a e Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko e ki'i me'a ko ē te u fakahoha'a atu aí 'e matū'aki nounou pea fakamuimānoa pē 'a e kole mo e fokotu'u ki he Pule'angá pe te nau hanga mu'a 'o fanongoa 'a e kole ko ení.

Sea ko e makatu'unga 'eku kolé 'a'aku ia 'i he peesi 6 mo e 5 'o e Fakamatala Patisetí ko e 'uhingá ko e tokoni ko ení 'oku fakahoko 'e he Pule'angá ki ha ni'ihi 'oku matū'aki faingatā'ia. Pea hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Euá 'anenaí ko hotau kakaí Sea ko e ngāue lalahi pē 'e ua 'oku nau si'i to'o mo'ui mei aí. Ko 'uta mo tahi, ko e ngoue mo e toutai. Pea ko e kolé pē 'e Pule'anga ko hono 'uhingá 'oku ou tui au ia ko e ki'i fou ngāue eni ia 'e hoko ko e fakalotolahi ki he kakai 'o e fonuá ni. Kakai na'a nau langa e ngoué, kakai na'a nau langa e toutaí, na'a lava ke tau hanga 'o fakakau 'a e ni'ihi ko ení 'i he polokalama penisoni ko eni 'a e Pule'angá.

Ko 'eku fokotu'u pē Sea ko e kole pē, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke 'ai heni ka ko u kole pē mu'a ke tuku atu ke fakakaukaua 'o pehé ni Sea. Ka 'i ai ha ni'ihi ha ni'ihi 'i he sekitoa toutaí pea mo e ngoué 'oku nau fie kau ki he polokalama penisoni ko eni 'i he *private sector* pea lesisita. Kae lava ke hoholo hifo 'a e ni'ihi ko ení 'oku nau kau pē 'i he monū'ia ko íá Sea.

He ko e tokolahi taha ia e fonuá ni ko e ngāue'i 'a 'uta mo tahi ka 'oku 'ikai ke nau kau nautolu ia he polokalama pehē. Kae mahino pē kia nautolu kuo pau ke 'i ai 'a e *contribution* pe ko e pa'anga te nau totongi. Pea ko u tui au Sea ko e *investment* lelei taha ia, 'ikai ko 'etau tali pē ke totongi e kau vaivaí hūfanga he fakatapu ka ko e faka'ai'ai 'a e kakai 'oku nau lolotonga ngāue ki 'uta mo tahi ke nau to'o ha kongá 'o 'enau pa'anga 'oku ma'u he taimi ko íá 'o tuku ki he taimi te nau hoholo aí Sea.

He 'oku hangē 'a e kau ngāue he ongo sekitoa ko ení ko e kau 'akapulú mo e kau fuhú. Ko e hoholo hifó 'ikai ke toe 'i ai ha pa'anga 'e ma'u. o e me'a pē 'oku mahinó ko e fā

atu e fanga makapuná hē, ko e 'oi, feitu'u ē 'oku mamahí. Fā mai hē, 'oi, ko e feitu'u ē 'oku mamahí. Havehave sinó he sipotí ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia he holo hifó.

Ko e 'uhinga pe ia 'a e kolé Sea ke fakakau atu mu'a 'i he'enua fokotu'utu'u ngāue ki he kaha'ú, ki he kaha'ú pea fakakaukau. He 'oku mo'oni e me'a 'a e 'Eiki Nōpele mei 'Euá, ko e ngāué 'oku fai 'aki e fakakaukau, 'ikai ke tau tafoki pē tautolu 'o fakahoko ke kakano he 'aho ni kae tuku atu mu'a ke fakakaukau na'a 'aonga ia ki homou kakaí. Ko e ki'i fokotu'u nounou pe ia 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea lava pē ke fai ha tokoni atu ki he fokotu'u fakakaukau ko eni na'e me'a mai 'aki 'e Tongatapu 4. Hangē pē ko ē na'e me'a 'aki 'e he Nōpele mei Ha'apaí 'oku kehekehe foki 'a e *informal sector* he 'oku 'ikai ke, tau pehē 'oku 'ikai ke *tax* mo me'a. Ko e me'a mahu'inga pē 'e taha ke fakamanatu pē Sea ko e 'uhingá, 'o kapau leva te tau 'alu ki ai 'e pau leva ke to'o e me'a ke fakahū ki he *Retirement* ke ne ma'u 'i he taimi 'e *retire* ai ē. 'A ia 'e 'alu leva ia mei he ta'e-*tax* 'e pau leva ke 'ai 'a e me'a ia ko iá.

Ka ko e me'a pē 'e taha ke fakamanatu pē ki he Falé Sea hangē ko eni ko e ngaahi monū'ia 'oku 'alu hifo ki he ta'u 67. Tatau ai pē pe na'a ke *retirement* pe 'ikai, te ke kei vahe pē koe ia 'i ho tau 67 ē. Ko e tñaki pe ia ka ko e 'ū fo'i me'a pe ia ko ē ki he *tax* ia 'oku ta'e-*tax* foki pea kapau leva 'oku nau pehē 'e nautolu ke nau *tax* pea ko u tui 'oku 'i ai e tokolahi ia 'ia nautolu he 'ikai ke nau loto nautolu ki ai. Kae sai pē fokotu'u fakakaukau ia Sea, fai pē hano talanoa'i. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'E Hou'eiki.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole mu'a Sea kae 'oatu ki'i me'a mahu'inga ko ení.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui au Hou'eiki ko e 'ū me'a ko ení te tau toe foki tautolu 'o toe tipeiti pē he me'a tatau kapau ...

Mo'ale Finau: Ki'i miniti pē 'e nima 'Eiki Sea fakamolemole. Miniti pē 'e nima, ko ho taimí pē 'osi pea u ta'utu ki lalo, 'ikai ke toe 'ova.

Sea Komiti Kakato: Pe 'i me'a mai angé.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. 'Eiki Sea ko u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā *Trade* nau fanongo 'i he polokalama na'e *launch* 'anenai 'oku ui ko e *National Standardisation Roadmap*. 'Eiki Sea ko e kakano ia 'o e Patiseti ko ení pea 'oku ou tu'u pē au ia ke u 'oatú, 'ikai te u lave'i au ki he titeila e 'ū *standard* ko ení pe 'oku fēfē. Ka kiate au 'Eiki Sea ko e halafononga fo'ou 'oku 'asi mai pē he fakamatala 'a e, 'o e niusi ko ení ko e halafononga fo'ou eni, fou ai e fonuá.

'Eiki Sea 'oku 'uhinga foki e me'a ko ení 'Eiki Sea ko e ngaahi *standard* ngāue pea ko e Patiseti ko ení 'Eiki Sea, ko e taha ia ...

<001>

Taimi: 1445-1450

Mo'ale Finau: ... ko e taha ia 'o e ngaahi *standard* 'e tokoni te ne hanga 'o fakamo'oni'i pea fakaa'ua'u 'a e vīsone ko eni, na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 'anenai 'Eiki Sea, kapau ko 'etau tipeiti 'i he fakalukufua, ko e *good governance* pē ko ia pē te tau fakatahataha ki ai. Pea ko 'ene tonu mo'oni ia 'a e me'a 'oku ui ko e fakalukufua Sea.

Ko ia 'Eiki Sea 'i he 'ene pehē koe'uhi ko eku ki'i miniti, 'oku ou to'o pē 'e au 'a e fakakaukau ko u sio hifo ki he ki'i tohi fakaafe mei he Tama Pilinisi 'oku 'asi ai ko e *ceremony* 'o e *leadership centre*. Sea, ta fakafeta'i 'oku 'alu pē taimi 'oku a'u ki he Fale 'o e Tu'i 'enau nofo 'o mahu'inga'ia 'i he me'a ko eni 'oku ui ko e *leadership* mo e *good governance*, 'oku hanga 'e he fo'i me'a ko ia 'Eiki Sea, 'o fakatahataha'i 'a e 'u fika ko eni.

Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, te tau hoko tautolu ki he vouti vave 'aupito, ko e fakamatala pē ki he 'u fika 'ave ē ki hē 'ave ē ki hē. Ka ko e fakalukufua 'Eiki Sea, ko ha fo'i tefito'i *principle* fakakaukau, ko ha ngaahi *standard* fo'ou, ke ne hanga 'o teke 'etau Patiseti ko eni, ka tau tū'uta.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, mālōlō ā 'a e Feitu'u na he kuo fu'u fuoloa ho'omou fakalukufua, ka tau 'unu.

Mo'ale Finau: Sea tuku mu'a 'eku ki'i miniti 'e 5 ke u 'ai atu pē. Sea ko u manatu ai Sea ki he Sea ko ē 'o Nu'usila mo Pilitānia, ko 'ene fanongo pē Sea 'oku *off* ha taha pehē mai pē ia, *order, order*.

Sea Kōmiti Kakato: Sai *order*, me'a ki lalo ka tau faka-vouti.

Mo'ale Finau: Sea ka u faka'osi atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai, 'oku ke me'a mai ke pehē, pehē pē Sea *order, order*.

Mo'ale Finau: 'Ikai, ko e 'uhinga 'a e *order* ia, 'uhinga 'a e *order* Sea fakamolemole ke fulihi 'eku tipeiti ki he *order* totonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko eni te u fulihi 'a e tipeiti te u fulihi 'a e tipeiti.

Mo'ale Finau: 'Io mālō Sea, ka u faka'osi atu Sea. Hou'eiki ko e 'osi eni 'eku tipeiti 'a'aku ki he Patiseti Fakalukufua. Pea 'oku ou, 'i ai 'a e ki'i fo'ilea te u faka'osi 'aki Sea, ko e fo'ilea ko e *call*, ko e ui na'e 'ohake, na'e 'ohake. Minisitā 'oua te ke fo'i he 'oatu 'a e ki'i fo'ilea ko eni. Ko e fo'ilea ko eni 'Eiki Sea 'oku faka-'Otua ia, ko e uí, ko e ui mei Langi ke tau faitotonu 'i hono fua hotau fatongia, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki tau 'alu leva ki he faka-vouti ē.

Tui Tongatapu 5 'oku fe'amokaki'aki 15 miliona Patiseti Pule'anga & fiema'u ke lava he fonuá matauhi kitautolu

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na, pea pehē ki he Kōmiti Kakato kae fai ha ki'i fakalave, vave atu pē Sea.

‘Io ko e foki pē ki he kaveinga ko eni Sea, na’e fai ki ai ‘a e fakahoha’a ko ē he kamata’anga. Ko e ‘a e, pē ‘oku lava ‘e he fonua ni ‘o tauhi kitautolu pea mo e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he taimi ni, na’a tau tukupā ke tau ngāue’i ‘a e fonua ko eni ki ha tu’unga te tau lava ai ‘o tau tauhi kitautolu. Ke me’a ki ai Sea ‘i he tu’u ‘i he taimi ni tau Patiseti mei pēseti ia ’e 54 ko ‘etau fakafalala mei muli, ‘ikai ngata pē he’etau pa’anga ngāue, kae pehē ki he ngaahi pa’anga langa fakalalakaka. Ka ‘oku ou tui ko e faka’amu ia mo ‘etau ngāue ke fakalalakaka mo toe fakaonopooni ange ‘a e feitu’u, ‘a ‘etau langa fakalalakaka ki hotau fonua Sea.

‘Oku ke mea’i pē ko e fonua ni ko e fakava’e ko ē ‘o e langa fakalalakaká ‘o e fonuá ni ‘oku tuku ia ‘i he moto ko ē ‘a e fonua, ‘Otua mo Tonga ko hotau Tofi’a. ‘Oku tau fakava’e ai, pea tau toki tākaki mai leva ‘a e ngaahi langa fakalalakaka ‘oku tau fai ‘o hili ki ai. ‘Oku ou tui ko e anga ia ko ē ‘o ‘etau fononga, ‘oku ou tui pea ko e ‘amanaki ‘angá pē ia, fakava’e pē he me’a ko ia, ‘i he moto ‘o e fonua ni ka tau lava ‘o ne hanga ‘o tataki kitautolu ki he me’a ko ē ‘oku tau faka’amu ki ai Sea.

Sea ke mea’i pē ‘a ia ko ‘eku lave eni ki he tēpile ko u lave heni ki he Tēpile 11, Tēpile 2 peesi 17, ‘a e fakatonutonu ko ē he Kōmiti Pa’anga, ko e tepile fakalahi (a) 11 peesi 143, ka u lave ki ai koe’uhí fakafelāve’i mo e kaveinga ko eni ‘oku ou pehē ko ē ke tau tukupā te tau fononga, te tau lava ‘o tau fakafalala pē kia tautolu, ‘i he’etau ngāue ko ē ki he kaha’u. He ko e me’a ‘oku ou pehē ai ko ē ‘oku, ‘a e fakahoha’a ‘oku fai, tau ma’u ‘etautolu ’a e mafai, *potential*, ko e toe eni ‘etau ngāue’i.

Pea ko e me’a ia ‘oku ou poupou au ‘ikai ke u tui au ki he fakakaukau ‘oku tau masiva, tau ma’u pē ‘etautolu ’a e me’a ke tau fai, toe pē eni ia ke tau ngāue fakataha mo tau tukupā mo hotau laumālie mo hotau ‘atamai, pea tau ngāue’i. ‘Oku ou tui te tau lava ai pē tautolu ‘o fai ‘a e ngāue ko ia Sea.

Ko e me’a ‘oku ou ha’u ai ki he tēpile ko eni Sea, ka ‘oku ou lave ki ai kimu’a pē kau ha’u ki he me’a ko eni. ‘Oku ke mea’i pē Sea he anga ko ē ‘a e fononga ko ē ‘a e kakai ‘Isileli mei ‘Isipite ko ē ki he fonua ‘o e tala’ofa Sea. Nau fononga ko ē ‘i he vaha’a hala ko eni, ta’u ‘e 40, nau kai mana pē mei he kamata ‘alu ‘o a’u ki he faka’osi, ka ko e taimi ko ē na’a nau hū ai ko ē ki Kenani, pea ko e tu’utu’uni ko ē na’e fai ‘e he ‘Otua, ‘ikai ke toe fai ha mana mou o ‘o ngāue’i ‘a e fonuá ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Aisake Eke: ...Hone mo e hu’akau mou o ‘o ngāue’i. ‘Ika ke u toe mana au. Sea ko e kehekehe ia me’a ia na’e hisitōlia na’e hokó. Pea ko u tui ‘oku pehē pe mo kitautolu. tuku ā fakafonu ha taha tautolu eni ke o ‘o ngāue’i ‘ikai ke ‘amanaki ia ki ha mana ko ‘etau mana ‘oku ‘omai he ‘Otua ‘a e talēniti mo tautolu kuo tau mo’uilelei pea o ‘o ngāue’i Sea.

Sea ko ‘ene fakafelāve’i ia mo e Tēpile ko eni Ua ke tau vakai ange he tu’unga ko eni ‘oku Utau ‘i ai ko ē ‘etau fokotu’utu’u ngāue tau tu’unga fakapa’anga mo e fa’ahinga fakakaukau mo e me’a te ne ‘ave ai tautolu ki he kaha’u. Ke mea’i pe Sea ko e ‘Esitimeti

ko ē lolotonga ‘a eni ko eni ‘oku tau fononga ai kātaki tēpile ko ē na’e ‘ai e tēpile ko eni tēpile na’e fakatonutonu ko e me’a ‘a e Komiti Pa’anga.

Ko e ta’u lolotonga na’a tau kamata’aki na’e fe’amokaki’aki ‘a ia ko e 27 ‘a ia ko e 42.5 miliona na’a tau fe’amokaki’aki he ta’u fakapa’anga ko eni. ‘A ia ko e 27.2 miliona na’a tau tuku ia ke tau ngāue’aki ‘etau pa’anga mohe ko ē he pangikē pea ‘omai leva mo e nō mo e 15 miliona. Ko e nō mai e pōnite ‘o fakalava’aki ‘etau Patiseti lolotonga. Ko e fakafuofua ko ē ‘oku ‘omai ko ē he taimi ni mei he ngaahi fakamole ko eni tānaki pa’anga ko ē ‘oku ou pehē ‘Ofisi Pa’anga Potungāue Pa’anga ‘oku nau a’u ki ai, nau pehē “ ‘e ‘ikai ke nau ala ‘o ngāue’aki ‘a e pa’anga ko eni pea mei he’etau *account* ‘i he pangikē, ka kuo ‘osi fai e nō \$ ‘e 15 miliona ‘i he taimi ni.”

‘A ia ‘i he ‘ene pehē leva ‘i he ‘ene tu’u ko ia ‘oku tau fe’amokaki’aki ‘a e 15 miliona Sea ‘e, tau a’u mai ko ē ki he ‘aho ni fakakaukau ko ē faka’osinga e ta’ú. Ka ‘oku ke mea’i pe foki Sea ko e fika ko ē ko e langa ko eni ‘oku fai, teuteu ko eni ki he’etau talitali ‘a e kau taki ko ē ‘a e taki ‘o e feitu’u ni ‘a e *Forum*. Ko u tui ko e mata’ifika ia te ne lava ‘o ue’i e faka’osinga ko ē ta’u ni. Koe’uhī ki he me’a ko ē te tau a’u ki aí Sea. Pea pehē foki ki ha ngaahi me’a ‘e ‘ikai ke ala hoko hangē ‘oku fa’a hoko pe mo e Lulutai na’a ‘i ai ha me’a ‘e hoko ai.

Sai ka ko ‘ene tu’u ia ko ē ‘a e ‘Esitimetri ‘i he’etau fakaofi atu ke tau tau ki he taulanga ko ē ‘osi e ta’u ko eni. Sai tau ‘alu ki he ta’u fo’ou. Ko e Patiseti ko eni ‘oku ‘omai he ta’u fo’ou ‘a ia ko e 899 miliona ‘oku tau fe’amokaki’aki ‘a e 15 miliona Sea. ‘Oku ou fa’a fanongo pe he ngaahi feme’a’aki ‘oku hangē ‘oku fihí, ni’ihi palanisi ni’ihi ‘oku mau pehē ‘oku ‘ikai ke palanisi. ‘Oku fakapalanisi ‘etau me’a mei he’etau nō 15 miliona. Ka ko u tui ‘oku mahu’inga pe ke tau ‘ilo totonu hotau tu’unga koe’uhī ka tau fononga atu ai ko ē Sea ‘i he me’a ko ia Sea.

Sai ka ‘oku mahu’inga Sea ‘i he fononga ko eni ‘i he’etau fononga atu ko eni ke tau lava ‘o matauhi tautolu ‘i he me’a ko eni. Pea ko u tui ‘oku mahu’inga ia ‘i he mangafā ko eni ke tau fakapapau’i e me’a ko eni. Ko e hā e fatongia ‘a e Pule’anga. Ko e hā ‘a e fatongia ‘a e *private sector*. Ko e hā e fatongia ‘a e kakai ‘o e fonua. Pea ko u tui ko e mahino ia ngaahi fakangatangata ko ia te tau lava leva ai ‘o ngāue’i ‘a e me’a ko ē ‘oku tau pehē te tau lava lava pe ‘etautolu ‘o tauhi kitautolu. Tu’u he taimi ni ko u fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ke maau. ‘Oku fehulunaki pea ko e ‘uhinga ia ko ē Sea ko u lave ki ai he koe’uhī ko e ‘Esitimetri ko eni ‘i he ta’u ka hoko.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i tokoni ki he Fakafofonga fakamolemole.

'Aisake Eke: ‘Io mālō.

Tui Pule’anga malava he ngāue fakataha ngaahi kupu fekau’aki kau ai kau Fale Alea ke langa e fonua kae ‘ikai ko e Pule’anga pē

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io ‘oku ou tui tatau pe au Sea pea mo e me’a ko ē ‘oku ‘ohake he Fakafofonga ke tau ngāue hangē ko ‘ene fakalea ko ē ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke tau masiva ko hotau fatongia.

Sea ko e poini ia hení ke ngāue ‘a e Pule’anga, ngāue mo e kakai ngāue mai mo e kau Fakafongonga Fale Alea mo kitautolu kātōa. Sea ko u manatu’i ‘a e lea ‘a e Palēmia mālōlō ‘Akilisi Pōhiva kuo ne pekia tapu ange mo ia. Na’e pehē ‘e ‘Akilisi hili ko ē ‘a e langa afā pea lahi foki e lāunga ko ē mei Ha’apai ‘ikai ke langa honau fanga ki’i fale. Pea ko e lea ko ē ‘a ‘Akilisi na’a ne pehē “Ha’apai mou tu’u ki ‘olunga ‘o fai ha ngāue”. Kuo u *quote* hangatonu atu pe ‘a e lea ko ē na’e fai ‘e ‘Akilisi.

Pea ko u tui ko e me’a totonu ia ke tau fai ngāue mai ‘a e kau Fakafongonga mei he tafa’aki e kakai teke mai e kakai ke nau ngāue. Ko e palopalema ia ‘oku fehanga hangai mo e Pule’angá ko e ngāue atu ‘a e Pule’anga ‘i he’ene tafa’aki, fakavaivai mai ‘a e kakai. Mahino pe ‘a e tau’atāina ngaahi tau’atāina ko ē ‘oku ‘ohake ka tau tu’u fakataha mu’a ke tau fai ha ngāue. Kae ‘oua ‘e tō ‘a e fakamamafa ke ngāue pe Pule’anga ko e vaká Sea hangē ko e lea Tonga ke ‘i ai hano hama, ngāue atu ‘a e Pule’anga, ngāue mai mo e hama ko ē. Pea ko ‘ene pehē ...

<003>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : kae ngaholo ‘a e lele hotau vaka Sea. Mālō.

'Aisake Eke : Mālō Sea ko u tui ko etau kaveinga tatau pē ia, ka ko u tui ko e me’a, poini ko ia ‘oku ou ‘ohaké, ko e tu’u he taimi ni ‘oku ‘alu ‘a e Pule’anga ki he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai totonu ia ke ‘alu ki ai ‘i he fakakaukau ‘a e motu’a ni Sea. Pea ko u tui ko e taha ia e ‘uhinga ‘oku tau fe’amokaki aí. He koe’uhi, hangē ko ‘eku lave fakahoha’i ki ai, ko e tu’u ko eni 'Esitimetí ‘oku tau ‘alu ki ai, ‘oku tau fe’amokaki ‘aki ‘a e 15 miliona Sea. Pea ‘ikai ngata ai, ‘oku tau ...

Taukave Pule’anga ‘oku palanisi ‘enau Patiseti ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/25

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ka u ki’i tokoni atu pē fakatonutonu atu. Tapu atu ki he Feitu’u na tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Aleá, kae 'atā pē ke fai atu pē ha tokoni atu pē mahalo ko e talanoa pē ki he me’a tatau Sea. Ko e tēpile foki ko ení na’e ‘omai ‘e he Komiti Pa’anga na’e fakahā atu pē foki na’e kehe foki ‘a e tēpile ia na’e ‘omai mei he Potungāue Pa’anga, ‘a ia na’e hā ai ko ē ‘oku palanisi ‘a e Patiseti. Pea na’e ‘ai pē ia ke toki fokotu’u ‘i he taimi ko ia ‘e fai ai ‘a e talanoá ‘oku ‘ikai ke mau tali ‘e mautolu ia ‘a e fokotu’u mai ko eni. Koe’uhi ‘oku hangē pē ko e me’a ko ia na’e hā atu he Patiseti kuo ‘osi ko e ha’u tatau pē.

‘Oku ai pē foki e pōnite ka ko e ko hono toe hoko atu pē ‘a e pōnité. ‘A ia ki he’emau sió ‘oku fehū’aki pē. Ko ‘ene ‘alu atu pē pea ‘omai, ‘alu atu ‘o fehū’aki pē ‘o noa pē. Ko hona fakataha’i ‘oku noa pē ia, pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku mau pehē ‘oku palanisi pē ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pōnite fo’ou ia ke tānaki mai ki loto. Ke fai’aki hono fakapa’anga ke pehē ke toe fai ha nō fo’ou. Ka ko e me’a ia ‘oku lelelele pē ia he lolotonga hangē ko ē ko ē ‘oku ‘alu mei he ta’u ki he ta’u he ta’u fakapa’anga ko eni ko hono ‘uhinga ia. Pea ko ‘ene ‘alu atu pē mo ‘ene hū mai ‘oku noa pē ia 'Eiki Sea. Mālō.

'Aisake Eke : Mālō Sea mālō ‘aupito. Ko u tui ko e me’a ia ‘oku takihala’i ‘e Falepa’anga ‘a e me’a ko eni Sea he lau ‘a e motu’a ni. Takihala’i ‘aupito. Pea ko e me’a

ia 'oku ou mahu'inga'ia 'i he me'a ko e faitotonu, hono 'ai ko ē e fakamatala ke tau 'i ai. He koe'uhi ko e mo'ua ko eni 15, na'e 'osi taimi totongi ia he ta'u ni, 'i he ta'u kaha'u. Ko e me'a ko ia 'oku faí, toe toloi e totongi ko ia 'oku tau toe nō fo'ou ke totongi 'aki.

'Eiki Palēmia : Ka u fehu'i pē ki he Minisitā Pa'anga Mālōlō ka ko e Fakafofonga Tongatapu 5. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni na'e fa'a ngāue'aki he taimi ko ia e 'ai *bond* 'o *roll over*. He ko e taimi lahi foki taimi ko ia 'oku 'ikai ke lava ai 'o *financing* pea tau toki ala leva ki he *reserve*. 'A ia ko e mahino ia ko ē 'a e *deficit* 'i he fakakaukau ia 'a e motu'a ta'eaccounting ko eni. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'aku 'oku 'ikai ke, 'oku mahino pē 'a e natula ia 'o e *bond* ko ē 'ene *roll over*.

'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'ú na tapu mo e 'Eiki Sea. Fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Palēmia. 'Io ko e ko e 'oku fai hangē pē ko eni. Ko e founa pē ia na'a tau fai mai 'aki ka na'e fakamahino'i, ko e nō eni ia pea 'oku tau *deficit* 'aki 'a ia 'oku hā pē he.

'Eiki Palēmia : Fakamālō he'ene *confirm* mai ko e founa pē ia 'oku ngāue'aki.

'Aisake Eke : 'Io ko ia, ka ko e fakalea mo'oní pē ia, fai'aki, ka ko e fakalea ko ē heni 'oku 'ikai ke palanisi e Patiseti. 'A ia ko e me'a ia 'oku fakahoko mai, ko u tui 'oku 'ikai ke faitotonu ai 'a e fakamatala 'oku 'omai.

Fokotu'u mei he Pule'anga ke nau felotoi 'oku kehekehe 'enau tui mo Tongatapu 5

'Eiki Palēmia : Sai pē ia Sea ko e 'uhinga tau felotoi pē ke tau kehekehe 'etau tui ...

'Aisake Eke : 'Ikai ka ko e fika ia ...

'Eiki Palēmia : 'E 'ikai te ke *force* 'e koe au ke u tui tatau mo koe 'e Fakafofonga. Ko ho'o tui 'a koe ko ho'o tui pē ia 'a 'au. Ko e tui 'a e motu'a ni..

'Aisake Eke : Ki'i me'a ange ki he tēpile ko e me'a 'oku ou 'alu 'i he tēpile 11 Sea. Kapau te ke me'a peesi.. Ko e me'a eni ia 'oku 'ikai ke toe 'ikai ko ha me'a ia ke toe fakafekiki'i. 'Oku lea pē e tēpile 'iate ia. 'A ia 'oku toe hā ko ia 'i he tēpile peesi 143 ko ē 'i he'etau.. 'asi ai 'etau nō fo'ou, 'oku ai 'etau nō 'i he ta'u kaha'u. 'A ia 'oku 'i ai 'etau totongi atu 'etau nō, ko 'etau fakalotofonua ko e 13.4 'etau totongi nō. Pea 'oku tau ko e nō fo'ou mai 'a ia 'oku totongi atu mo e totongi mai 'etau nō, nō fakalotofonua 'a ia ko e 15 Sea. Kae foki mai, 'a ia ko e fika ia ko ia 'a ia, pea ko e founa pē ia na'e fai mai ko e 15 'oku tau ngāue'aki 'oku tau *deficit*...

'Eiki Palēmia : 'A ia ko ho'o 'uhingá ko 'etau nō 'oku tau totongi ki ai, 'o hangē ko ē ko e nō ko ē ko ē 'a e 'u fale ko ē na'e langa ko ē 'i hono tutu ko ē 'o Nuku'alofa 'oku nau tā mai. 'A ia 'oku mahino pē ia ko e me'a *local* ia ko ē ko u tui 'oku ke me'a ki ai.

'Aisake Eke: Sai 'aupito pe ia.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku tau femahino'aki, tau tatau pē 'etau tui.

Tokanga Tongatapu 5 ki he lahi fakafalala Pule'anga he pa'anga tokoni mei muli ki he Patiseti

'Aisake Eke : 'Io, 'a ia ko e nō ko eni, 'oku tau pala fepaki, 'oku tau nō mai ke fakapalanisi 'aki 'etau ngāue ko eni. Ko e me'a ko ē 'e tahá Sea, ko 'etau fakafalala ko ia 'oku fai, toe 'alu mo 'etau fakafalala 'i he pa'anga *budget support*. Sio ki heni, ko e fo'i poini ...

'Eiki Palēmia : Kātaki fakamolemole pē Sea, ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke 'i ai ha nō. Ko e nō, 'oku toe 'ai ha'atau nō? Pē ko e nō pē ko ē na'a tau 'osi faí ko 'etau feinga ke sēvesi 'a e nō ko ia.

'Aisake Eke : 'Ikai, ko e kongá hono 2 eni ko ē 'etau...

'Eiki Palēmia : Na'a ke me'a mai 'oku tau nō ke faka...ko e nō fē? Na'e ai ha nō mei he Pangikē 'a Māmani pē ko e ...

Tui Tongatapu 15 ko ē nō mei tu'á 'oku ne fakap

'Aisake Eke : 'Oku ai e nō ia he Pangikē 'a Māmani he ko e taha ia e me'a 'oku ou fie ha'u ki heni. Na'e 'osi nō 'i he *IMF* 'a e 43 miliona. Ko e poini ko ia 'oku ou hoko atu au ki ai, 'io ...

<004>

Taimi: 1500-1505

'Aisake Eke: ... 15 miliona.

'Eiki Palēmia: Tatau pē mo e 'ū nō e 'ū fonua kehe 'oku pau pē ke *roll over* he ko e 'uhingá he 'oku pau pē ke tau totongi pea 'oku pau ke tau *service* ia. Tau 'osi mahino pē ia he 'ikai ke tau fakafokifā hake pē tamate'i ha fo'i nō.

'Aisake Eke: Ko ia ka ko e poini ko ē heni ko 'etau nō mei tu'a 'oku tau fakapalanisi 'aki 'etau Patiseti 'oku 'ikai ke tau lava 'o totongi 'oku tau fe'amokaki fo'i me'a 'uluakí ia. Pea ko eni ko u 'osi lave au ki he 15.

Ko e poini hono ua 'a e fakafalala 'a e pa'anga ko eni 'oku tau hiki mei he *budget support* 'a e pa'anga ko ē ne faka, tokoni fakapatiseti ko ē 'a e ngaahi fonua ko ē mei muli ko ē ke fakakakato 'aki hotau fatongia. Sio ko e faka, sio ko e fakafalala eni 'a ia 'oku tau hiki mei he ta'u ni 'a ia na'a tau hiki ki he 72.4 miliona Sea. 'I he ta'u ko eni ka hoko 'a ē ko eni 24/25, ko 'etau hiki ia.

'Eiki Palēmia: Sea ko e 'ai pē ke fakamahino pē ki he lekootí ko e tēpile pē foki eni ia 'a e Sea pea he 'ikai, kae tuku hake pē ke tau talanoa fakalelei pē pē ko e 'uhinga ko e hā e fo'i fika pau ko 'ene fakafekiki ia hono *treatment* 'o e 15 miliona hangē ko ē ko e me'a ko ē 'oku ne pehē ai 'oku nounou 'aki ai ko ē *as a source of fund* ki hono fakapalanisi'i 'aki ko ē 'o e Patiseti.

'Aisake Eke: Ko ia ko e ko e ko e fika ia. Pea ko u ma'u kai kehe ko ia ka ko u 'a ia ko e fika ia 'oku tau fe'amokaki ai. Sai ko e kaveinga foki ko u fa'a fakahoha'a ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki mu'a ko e kole atu pē ki he Fakafofonga ...

'Aisake Eke: Ko e kaveinga ko ē ko u ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke 'ai mai mai pē 'oku 'asi 'i fē 'a e mata'ifika ko ia ke lava ke tau muimui he'ene fakamalanga.

'Aisake Eke: Tēpile 2 'a ē nau 'osi lave atu ko ē he peesi, 'a ia tēpile 2 mo e Tēpile, 'io 43 mo e Tēpile A Fakalahi ē 11. Sai kau toe foki mai ko 'eku poini foki tau fakalala he taimi ni ko e hā ha me'a te tau fai ke tau fakalaka 'oua te tau fakafalala ka tau lava tautolu 'o ngāue'i e fonua ni ko e poini ia ko ē ko u faka'amu ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'e lava ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea. Sea ko e *budget support*, tapu mo e Feitu'u na Sea, Sea ko e *budget support* ko e 'omai e pa'anga ke toe lahi ange e ivi mafai ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha fakafalala ia. 'Osi hanga 'e he Pule'anga 'o *prioritise* 'ene ngaahi ngāue pea ko e 'omai e pa'anga ko ē Sea 'oku toe mafai ange ai 'a e Pule'anga ke fai e ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku tau lava 'o fai he taimi ni. Ka 'omai pea 'omai. Pea kapau he 'ikai ke 'omai 'oku 'ikai ke fakafalala e Pule'anga ia he pa'anga ko ia ka 'oku hanga 'e he pa'anga ko ia 'o fakangofua 'a e mafai ngāue 'a e Pule'anga koe'uhí ko hono kakaí.

'Aisake Eke: Sea 'oku 'i ai e 'uhinga ka te u lave au ki ai 'anai. Ko e talu e 'osi ko ē 'a e 2007/28 'a e patō ko ē tō lahi faka'ekonōmika ko ē 'a māmani na'e ui ko e *financial crisis*. Ko e fuofua taimi ia ko e fuofua hū mai ko ē 'o tokoni mai kiate kitautolu ko e ngaahi fonua ko ē 'Iulope fonua Fakatahataha ko ē 'Iulope pea toki fou mai ai 'a e pangikē ia te u toki lave ki ai Pangikē 'a Māmani mo e *ADB* he na'a nau ha'u nautolu ia 'oku 'ikai ke mai, mai *conditional* ia. Konga ko e nō konga ko e *grant* ka te u toki lave ki ai 'i he anga ko ē hū ki he kaha'u pea toki 'uhinga ia koe'uhí ko e lahi ko ē 'alu 'etau mo'ua.

'Eiki Palēmia: Ko e kole pē ...

'Aisake Eke: Pea liliu leva.

'Eiki Palēmia: Hangē ko ē ko e fakahoha'a 'anenai Sea te tau lava tautolu 'o talanoa'i kātoa eni pea ko e 'uhinga 'o kapau 'e toki 'ai ā ia 'i he Vouti 'a e Minisitā Pa'anga kae he ko e 'uhinga he ko 'etau, te tau talanoa tautolu ki ai 'e lava pē tau talanoa he taimi ni. Ka 'oku 'alu pē taimi Fakafofonga na'a ke fiamālie pē he te ke toe 'ohake pē 'e koe he taimi ko ē 'oku tau 'ai ke ...

'Aisake Eke: 'Ikai Sea ko 'eku lave fakalukufua 'a'aku eni ki he kaha'u 'a e 'a e kaveinga ko u 'ohake ...

'Eiki Palēmia: Ko ia. 'Ikai ke ai ha potungāue ia Sea 'e toe 'alu ke, 'o 'ai nō ki he pangikē ko e *Finance* pē 'oku 'alu ki ai 'a ia ko e me'a ia ko u 'uhinga ki ai.

'Aisake Eke: 'Ikai 'oku sai e *Finance* foki ia, *Finance* 'oku sai pē 'a e ...

'Eiki Palēmia: 'Io 'a ia ko 'eku ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ki he taimi ko ē 'oku nō ai ko e ko e Potungāue Pa'anga pē foki 'oku ne fai 'a e ngāue ko ia. He ko e 'uhinga kapau 'oku pehē pea tuku ā ke toki fai 'a e me'a ko ia he 'oku te tau lava pē tautolu 'o fetaliaki pē ka ko e tokanga atu pē Fakafofonga ko e 'uhinga pē ko e taimí mo e toutou *repeat* e me'a mālō.

'Aisake Eke: Sea he ko u 'osi ko eni 'oku ou 'alu kakato ki he *policy* ko ē 'a e Potungāue Ako he ko u tui ko e *policy* ko ē 'oku fokotu'utu'u mai he Potungāue Ako 'oku 'ikai ke 'alu ia ke tau feinga ko ē ke mavahe mei he fakalalakaká ka 'oku tau ke tau fakafalala 'oku 'alu tautolu ...

'Eiki Palēmia: Pe'i hoko mai ā koe ...

'Aisake Eke: Kau hiki 'o fakalave ki ai.

'Eiki Palēmia: Hoko mai ā koe ki he Ako ke tau talanoa taua ai.

'Aisake Eke: 'Io 'ikai ko u 'ai heni ki he ...

'Eiki Palēmia: Ko u pehē na'a ke 'io mai.

'Aisake Eke: 'Ikai. Ko 'eku poini ko ē 'oatu he taimi ni sio ko e tu'u ē 'a Tongá ko Tonga eni 'oku tau *deficit* pea tau fakalahi 72.4 fakafalala mei muli. Tukukehe ange 'a e ngaahi polokalama ko eni ki he tokoni kehe 'a muli kau toki lave ki ai he feliuliaki ko ē 'ataakai he taimi ni 'e ai e liliu ia he kaha'u. 'A ia ko 'ene liliu ko ē 'a e 'a e he taimi ni tau fakafalala he 72.4 miliona he ta'u kaha'u hiki ia mei he 48 ko e tu'u foki ko ē 'a e pa'anga ko ē na'e ha'u mei he 52 na'a tau fakafuofua ki aí Sea ko e meimei ko e ha'u e *budget support* ia he ngaahi ta'u mai ko eni 'e nima kuo 'osi meimei nofo mai pē he 40 tupu. 'Oku te'eki ke, na'e 'i ai e ta'u na'a tau hiki heni 22/23 'alu 'o 81 'ikai ke ma'u mai e silini ia e *budget support* ia ko ia. Ka ko e poini tau 'alu 'etau fakamole 'a ia ko e 'uhinga ia ko ē hotau fatongia ...

<005>

Taimi: 1505 – 1510

'Aisake Eke: ... 'Alu atu e Pule'angá 'o 'omai e ngaahi me'a 'oku ou tui 'oku 'ikai ke tonu ia ke 'omai 'o tau 'alu ai ki he nō 'o tau fe'amokaki pea tau 'alu ki he *deficit* ko eni Sea

Fakatonutonu Pule'anga ki he pehē 'oku nau 'omai ngaahi me'a 'ikai totonu ke 'asi mai he Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pe Sea, ko e ki'i fakatonutonú pe 'aku ia ko e pehē 'e he Fakafofongá ko ē 'oku mau ō, 'oku 'alu e Pule'angá 'o 'omai e me'a 'oku 'ikai tonu ia ke 'omai. 'E Sea mahalo 'oku mahino pe foki e anga 'o e tuku'au maí hangē pe ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofongá ki he tuku'au mai ko eni 'a e tokoni mai 'a e ngaahi fonuá 'o tokoni ki he Patiseti.

Kuo tau lā kai mai foki tautolu he taimi 'oku lahi 'aupito e ngaahi faingata'a'ia kehekehe na'e tō mai ki he fonuá pea lahi pe e ngaahi fiema'u tokoni ki he Pule'angá 'i he ngaahi founga kehekehe pe. Kau pe ngaahi poloseki pea kau ai mo e ngaahi tokoni ko eni ki he Patiseti. 'I he taimi tatau hangē pe ko e fokotu'utu'u ko ē 'oku fakahoko atu 'i he fononga ki he kaha'ú, lahi 'aupito e ngaahi tokoni mai fekau'aki mo hono langa hake e ngaahi ngāue lalahi, ngaahi *infrastructure*.

Lolotonga ko ē 'etau fakaakeake ko ē he ta'u eni 'e 2 pe 3 mei hení he ngaahi faingata'a'ia fakaenatulá. 'Oku kei ha'u pe mo e ngaahi tokoni kehekehe koe'uhí ke tokonia ki he'etau fakaakeaké mo tokonia ke tau a'u ki ha tu'unga 'oku tau lava 'o tokonia ke 'oua 'e uesia 'a e fonuá pea mo hono kakaí he ngaahi founa kehekehe.

'I he vaha'a taimi ko eni ko ē 'oku lele ai ko ē ngaahi poloseki langa lalahí 'okú ne hanga 'o fokotu'utu'u e ngaahi ngāue lalahí ke mahino 'oku 'i ai ha *infrastructure* ē. Ha ngaahi ngāue lalahi ke ne hanga 'o tokoni'i 'a e langa faka'ekonómiká. Pea ko e 'uhinga ia 'etau a'u mai ko ē ki he tu'unga ko ení, kei nofo mai pe ngaahi fonuá ia te nau tokonia kitautolu 'etau fononga ko ē ki he kaha'ú he 'oku 'i ai mo e nō ia 'atautolu ke tā. 'Oku tau tā 'a e nō mei he'etau pa'anga pe 'atautolu 'oku tñakí.

Lolotonga ko ē 'etau fononga he vaha'a taimi ko iá mo 'etau langa hake ko ē 'etau siofaki ki he tokoni'i e ngaahi sekitoa tautahá ke nau toki fai hono fakalanga hake 'etau tu'unga faka'ekonómiká. 'Oku toe lava pe mo matauhi atu mo e fononga 'a e Pule'angá he tu'unga fakapa'angá ke ne lava 'o tauhi 'a 'etau fononga ko iá 'i he kaha'ú.

Sea ko e nō lahi ko eni ki Siaina 'oku 'osi ia he 2030, 2029/2030. Ko e taimi ko iá 'oku lahi 'aupito 'a e faingamālie ke hoko atu pea 'oku fai e sio ai pe 'oku toe kei hokohoko atu e fiema'u ki he ngaahi Patiseti tokoní.

Ka 'i he 'uhinga ko ē 'eku talanoá ki he taimi ko ē 'okú ke kei tauhi ke mahino 'oku kei fakahoko lelei 'e he Pule'angá hono ngaahi fatongia, tau kei, tau feinga ke tokoni'i e sekitoa tautahá ke nau fakaakeake mo nautolu pea nau kamata e langa faka'ekonómiká. Ko hono 'uhinga ia 'oku ha'u e tokoni pehé ni he ko e palani lōloa ki he kaha'ú te tau lava pe tautolu 'o hoko atu hangē ko e fakahoko mai 'e he Fakafofongá 'i he founa ko 'etau ko 'etau tu'u 'o ngāue mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue kotoa pe hono uki mo hono ui e kakai kotoa pe 'o Tongá ni ke nau kau mai. Ko u tui lahi 'aupito te tau lava pe tautolu 'o fononga ha halanga faka'ekonómika te tau ma'u e ngaahi faingamālie ke 'iate kitautolu hono kātoa.

'Aisake Eke: 'A ia ko 'eku fakalave ko ē 'etau sio he taimí ni e siate folau eni he ta'u 'e 3 ka hokó. Ta'u kaha'u, 25/26, 26/27, 'oku tau nō kotoa mai pe fe'amokaki 15 miliona he ta'u takitaha. Pea 'ikai ke ngata aí 'oku tau 'alu 'etau fakafalalá ki he *budget support*. Mei mo ho'o hiki 'i he, hangē ko e fika ko ē pea mo e ngaahi ta'u 'e 2 ko ē ka hoko mai aí.

Sai ko e tu'ú ia, sio ko e fakatātā eni 'a e fa'ahinga fokotu'utu'u 'oku tau fai.

Sai, ko e me'a foki na'á ku lave ki ai Sea 'oku mahu'inga ke fakapapau'i 'e he Pule'angá pea ko u tui ko e pole ia. Ko e hā e fatongia e Pule'angá, nofo ai. Ko e hā e fatongia e kau tangata'i fonua, fefīne'i fonua, nofo ai. Ko e hā 'a e fatongia 'o e ngaahi va'a fakapisinisí, 'osi pea tau fengāue'aki lelei kae 'oua te tau fai 'a e me'a ko eni, 'a e feinga ke tau to'o mai 'etautolu e fatongia 'o e ni'ihī.

Pea ko 'eku fakatātā eni, ko e me'a ko eni, 'a ia ko e fehu'í, fēfē leva 'etau *policy* pa'anga hū maí, foki ki he me'a ko iá. Ko e hā 'etau *policy* pa'anga hū maí, he koe'uhí pea mo 'etau *policy* ko ē fakamolé. Ko e taha e me'a ko u fakatātā'aki pe eni 'a e anga ko ē 'etau *policy* tñakí he pa'anga hū maí. 'Oku fe'alu kehe ia. Ko 'eku fakatātā'aki eni e Potungāue Akó. Ko e Potungāue Akó ko e fakamole ko ē 'oku 'alu ko ē ki he Potungāue Akó fakalukufua, fe'unga ia mo e 70.6 miliona.

Ko e t̄naki pa'anga ko eni, ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u he fonuá ni. 'Oku fe'unga ko ē t̄naki ko ē tautolú, mahino 'oku meimei peseti ia 'e 82 ko e tukuhau. Pea t̄naki ki ai pea mo e pa'anga ko eni 'etau nō, meimei ko e peseti ia 'e 12, tatau pe pa'anga ia ko ē 'oku tau t̄naki pa'anga kehé meí he 42.7 tatau pe mo e *budget support*. 'A ia ko e peseti ia 'e 12, 'a ia leva 'e tu'u pehē. Sio ange ko e *policy* eni 'oku 'omai he taimi ní, koe'uhí ko e faka'atā ko eni 'o e totongi ako ta'etotongi, mole ai e fo'i 1. 'Ilo'i e fo'i 1 ko iá ...

<006>

Taimi: 1510-1515

'Aisake Eke: ... ko e fehu'i, ko e hā 'ene totongi? Ko u tui na'e 'ohake e fehu'i heni na'e 'ohake fehu'i ko hai 'oku ne

'Eiki Palēmia: Sea, kole ke u ki'i fakatonutonu atu 'osi mea'i pe ia he Fakafofonga ka te u kei fakatonutonu atu pe

'Aisake Eke: Ko ia

'Eiki Palēmia: Ko e Potungāue ko e 'oku tau pehē ko e Kasitomu, 'e lau lau miliona lahi 'enau t̄naki kae si'isi'i 'enau *expenditure*, ko e 'ū *service oriented* pe ko e 'ū Potungāue ko 'enau me'á ko e fakahoko fatongia hangē ko e Potungāue Ako, Potungāue Mo'ui. 'E 'ikai ke fakatatau 'enau me'a 'anautolu 'oku t̄naki mo 'enau fatongia 'oku fakahoko he e. 'A ia 'oku 'asi pe ia 'i he 'Esitimetí ko ena pea 'oku tu'u he taimí ni 'oku peseti 'e 58 'o e 'a e Patiseti 'a e Potungāue Ako, ko e *Wage bill* ia. Pe ko e totongi ia ko ē 'o 'etau toko 1400 ko ē 'i he Potungāue Ako, pea ko e toengá leva ko e 'ū *expenditure* ia ko ē kehe 'a e Potungāue Ako, Sea.

Ka ko e 'ai pe ke fakamahino pe 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku pau ke t̄naki he Potungāue Ako ko e 1 miliona ia kia au ia ko 'etau inivesi 'atautolu 'i he fānau ke nau toe ako lelei ange ke 'oua 'e hoko e totongi akó ko ha 'uhinga ia 'a 'e 'ikai ke lava ai e ako mālō, Sea.

Fehu'ia Tongatapu 5 ko hai te ne fua 'a e fe'amokaki 15 miliona

'Aisake Eke: Mālō Sea, ka ko u lave ko eni ki he me'a 'oku tau fokotu'u mo e me'a ko eni 'oku hoko 'a ia ko 'eku 'uhinga foki ko e hā hotau tefito'i fatongia pea ko e me'a 'oku lave ai ko e hā e *policy* ke fakamole. Pea ko e me'a hono 2, ko e hā e *policy* ki he t̄naki pa'anga mai koe'uhi ke tau lava 'o fakafalala 'iate kinautolu.

Ko e 'alu ko eni, ko e fakatātā 'aki eni 'oku pehē 'oku fehulunaki. Sio ki he Potungāue Akó, ko 'enau pa'anga ko ē na'e 'omai tanaki meimei ki he 2 miliona e totongi ako, sio ki he ta'u kaha'u holo ko eni. Ke 'ilo e 1 miliona ko e 'oku to'o ko eni mei he totongi ako 'a e *form* 3 ki he 5, ko e me'a ia 'oku kau ai 'etau *deficit* 15 ko ē.

'Ilo'i kapau na'e 'ikai ke totongi pea kapau na'e 'ikai ke fai e fo'i me'a ko iá 14 pe 'etau fe'amokakí. Ka ko e fehu'i ia 'oku faí, ko hai 'oku ne fua e me'a ko eni? Ko hai 'oku ne fua? Tautolu k̄atoa, 'oku 'ikai ha me'a ko e ta'etotongi. Pea ko e *policy* fehulunaki eni ko e 'oku ou 'uhinga ki ai.

‘Eiki Palēmia: Hangē pe ia Sea, ko e toe fo’i kapau ke fie kapau ‘oku te hanga ‘o ne e ke ha’u talanoa fakatatau ‘i he *similar...*, ‘ikai ‘oku tatau pe mo ‘eku me’a ‘oku ‘ai. Hangē ko ē ko ‘etau feinga ke fakalelei’i ‘a e ki’i seniti ‘a e kau neesi, te tau lau ia ko e hā? Ko e fakamole ia ‘a e lau miliona ko ia. ‘Ikai, ‘ikai ko ha fakamole ia he ko ‘etau inivesi ‘atautolu he kau neesi ke nau nofo ‘i Tongá ni ‘o ngāue’i e fonua.

‘Aisake Eke: Fakamole Sea, ko e poini eni ia ‘oku fakamole eni. Ko u foki mai pe au ki ho Potungāue he ko u tui ko e Potungāue Akó ‘oku palopalema e *policy* pa’anga ko ē ‘a ē pea ko u tui ko e me’a ia ke fai hano tokanga’i

‘Eiki Palēmia: Tatau pea mo e peseti ‘e 10. ‘Oku tatau pe mo e laukilu ko ena Uesiliana ‘oku ‘ai ke fakafoki mai

‘Aisake Eke: ‘Ika’i, kehe ia, kehe ‘aupito

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ‘oku ke kau ai ‘oku ha’u ko koe ‘oku ke ta’utu tonu ai

‘Aisake Eke: Sio ki heni ‘oku kehe ‘aupito pea ‘oku kātaki pe ki’i

‘Eiki Palēmia: ‘UHINGA kapau ko ho ‘uhinga ki he *policy*

‘Aisake Eke: ‘Io, kehe ia, kehe ‘aupito ia ko ‘etau *policy* ko ha fokotu’utu’u ko ē ke ‘oua te tau totongi ako, *form 3* ki he 5, 1 miliona ‘oku matolo ai. Ko hai ‘oku ne totongi? Tautolu, ko e me’a ‘oku tau nō ai, fua kātoa ‘etautolu

‘Eiki Palēmia: Ka ko e hā. ‘A ia ‘oku ke lau koe ia, ‘a ia ‘oku ke lau ‘e koe ‘oku totonu ke totongi ako ‘a e fānau ko ia? Ko ‘emau *policy* ‘amautolu ke ta’etotongi

‘Aisake Eke: ‘Io, hala ko u pehē ko e *policy* ko u kole atu toe fakakaukau’i ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto

‘Eiki Palēmia: ‘O ta ‘oku sai Sea, lekooti atu mu’a kalake ‘oku ma feta’efemahino’aki ‘oku ‘ikai ke ne tui tatau ia mo au pea tuku ia ai. He tahá te u tui au ki ai. He ko e ‘uhingá ko ‘ene fa’ahinga fakakaukau ‘ana ia ‘oku nofo pē he taha ko ‘e

Sea Komiti Kakato: Tala mai ke u ta’ofi

‘Aisake Eke: ‘Ikai, ‘ikai, he ko e fa’ahinga fokotu’utu’u eni fai ia ‘e he tokotaha ka ‘oku mau fehi’a ai, ka ko ‘eku poini ia Sea,

‘Eiki Palēmia: ‘Io, ko e poini pe mo ia ‘a ‘aku

‘Aisake Eke: Sio ki hē, fiefia au ‘oku tokoni’i ‘a e mātu’a, sai pe ia ka ko e poiní.

‘Eiki Palēmia: .... ko e fakakaukau fakapolisí ‘a koe ia ke totongi ako ki he taha kotoa pe. Ko au ia ko u feinga au ke ta’etotongi e taha kotoa pe.

‘Aisake Eke: Sio ki hē, ‘aonga ia ‘ia tautolu ko eni.

Sea Komiti Kakato: Sai, Hou’eiki

Paula Piveni Piukala: Sai ka u ki'i hū atu heni kae, ke fakamokomoko e ongo me'a ko eni.

'Aisake Eke: Ma mokomoko pe mau sai pe

'Eiki Palēmia: Ma mokomoko pe maua ko e talanoa lelei pe eni ia

'Aisake Eke: 'Io 'oku sai pe

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko 'eku 'uhinga pe au Fakafofonga ko 'etau pa'anga ko eni mei ai

'Aisake Eke: Ko ia

'Eiki Palēmia: Ki hotau kakai pe ko ia. Kakai ko ia ko e ko 'enau fānau eni 'oku nau ma'u 'a e lelei ko ia, 'oku 'ikai ke toe 'ave ia ki Fisi pe ko Ha'amoā

'Aisake Eke: 'Ikai ko e poini ia Sea

'Eiki Palēmia: Ko e pa'anga ko ia 'oku tau *enjoy* ai he 'etau to'o mai mei ai mei he kato 'a e mātu'á ke 'ave ko e 'uhinga ki ha toe feitu'u kehe ange

'Aisake Eke: Ka u tali atu e 'uhinga ko u pehē 'oku 'ikai ke fakapotopotó. Ko e 'uhingá, ko e hā e fatongia e Pule'anga ko e hā e fatongia mātu'a ki he 'enau tauhi fānau 'i he ako ko eni. Ko e 1 miliona ko eni 'oku to'o e totongi ako tau totongi nō tautolu kātoa pe.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhingá ia ke tau feinga ke lava 'o ako'i e fānau 'e Fakafofonga pea ko e talanoa ko ē ki he 15 miliona 'oku 'ikai ke 'i ai ha 15miliona ia.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5, 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: 'Io, mālō

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu e

'Aisake Eke: Ka ko u fakakole pē ke 'oatu e poini ko eni

Sea Komiti Kakato: Mou me'a ki lalo,

'Aisea Eke: Fakamolemole

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo, na'a tuli lōua moua ki tu'a. Kuo mahino kiate au Hou'eiki e me'a ia 'oku mou taukapo'i, ko e me'a ko ē 'oku fiema'u he Pule'anga ia ke ako ta'etotongi 'etau fānau he kaha'u. Pea 'oku monū'ia 'a e ngaahi fānau ko ia, me'a 'oku tokanga ki ai 'a e ni'ihi ko eni he kau Fakafofonga ko e hā e me'a te tau lava 'o tāpuni 'aki ia. Pea ko e Pule'anga ko eni ko ia 'oku 'o nautolu 'oku nau fakalele 'a e fonuá pea 'oku nau mea'i lelei e founa he ko e vahe pau pe ke vahe. 'Ikai ke pehē 'e ta'etotongi e fānau ka 'oku vahe e kau faiako ia, tahá ni 'e ta'etotongi ai mo e kau faiako.

Ka ko u pehē ke tukuange ki he Pule'anga ke nau 'ai 'enau palani ngāue ko ia ...

'Aisake Eke: Tuku mu'a Sea, ke u fakahoko atu pe au koe'uhi 'a 'etau tu'u he 'oku tau

tatau kotoa, ke 'ave 'a Tonga ki ha tu'unga 'oku tau lava pe 'o fakafalala kiatautolu, ko 'eku poini pe 'aku ia he ko e 'uhinga eni ko e fehu'i ko e me'a ko e 'oku 'omai he ...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Aisake Eke: ... 'a ē ko ē 'oku 'omai he Fakamatala Patisetí. Ko e totongi ako ko ení pehē ko e feinga'i ke faingata'a, ko e kau faingata'ia, ka ko u 'eke, 'oku 'i ai ha sitetisitika ke ne 'omai, na'e 'i ai ha savea?

'Eiki Palēmia: Sea.

'Aisake Eke: Ke ne tuhu'i mai ko hai 'oku faingata'ia?

'Eiki Palēmia: Kapau na'e fanongo ...

Sea Komiti Kakato: Sai me'a ki lalo.

'Eiki Palēmia: Uehe ka na'e, 'ikai ke u 'ilo au, ka u 'uhingá ko 'eku tali ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 5, 'io 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Nau 'osi fakahoko atu Sea ko e *approach* ko ē 'oku tali fakamāmani lahi hangē ke 'oua te te hanga *alienate* pe *isolate* ha ki'i kulupu. Hangē ko ení, te u pehē atu au, ko moutolu ko ē 'a e kau masiva ko ē 'oku 'ikai ke lava 'o totongi homou akó te mau totongi 'e mautolu mou 'unu ki hē. Ko e fakaluma'i lahi ia 'i he kulupu 'e tahá. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'ai fakalukufuá pea nau 'osi fakahoko atu pē ki heni. Te te lava kita 'o *opt out* 'o kapau ke 'ilo 'e koe, te ke lava 'o totongi ho'o fānaú pea ke 'alu koe 'o totongi. Ka he 'ikai ke ke lava 'o 'ai 'o *isolate* pehe'i he ko e 'uhingá 'e fakaluma'i leva 'a e ki'i kulupu ko ia 'o pehē ko e kau masivá ia.

'Aisake Eke: Hala 'aupito ia Sea. Ko 'eku ...

'Eiki Palēmia: Me'a tatau pē 'oku fai ...

'Aisake Eke: 'Oku lolotonga 'i ai, 'ū me'angāue *mechanism* ko e *SET*, 'ū polokalama ko ia 'oku lolotonga lelé.

'Eiki Palēmia: Ko ia. Tatau pē ...

'Aisake Eke: *MIA*.

'Eiki Palēmia: Hangē pē ko eni ko e 'ai ko ē *breakfast* Sea ...

'Aisake Eke: Ke savea'i 'a e fa'ahinga ko ē 'oku mafasiá. Ko u fiefia au 'oku tokoni'i kinautolu.

'Eiki Palēmia: 'Io pea nau ...

'Aisake Eke: Pea ...

'Eiki Palēmia: 'Oleva angé kae fakahoko atu. 'A ia pea nau ō atu leva 'o tangutu nautolu hē 'o kai ko e 'uhingá ko e kau masivá ia, kae sio'i leva he, sio ange ko e kau fānau masivá eni.

'Aisake Eke: 'Ikai.

'Eiki Palēmia: You're actually putting them on the spot.

'Aisake Eke: 'Oku ke, sio ki hē.

'Eiki Palēmia: 'Oku ke hanga leva 'e koe 'o fakaluma'i leva 'a e kakai masivá.

'Aisake Eke: 'Omai pē fakatātā ki Fale Aleá ni.

'Eiki Palēmia: Ki'i fakakaukau mafao atu Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko hai 'oku totongi ako heni 'ene fānau he ako Pule'angá?

'Eiki Palēmia: Fakakaukau atu ke mafao atu ke ke lava ...

'Aisake Eke: Ko hai ...

'Eiki Palēmia: 'O 'ilo'i 'a e faingata'a'ia 'a e fānau ...

'Aisake Eke: Ko hai 'oku totongi ako heni he siasí?

'Eiki Palēmia: 'E lava 'o ...

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki!

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá ko e kakai masiva.

'Aisake Eke: 'Ika'i! 'Ikai ke u ...

'Eiki Palēmia: 'Ai mo ki'i mafao atu ho fakakaukaú.

'Aisake Eke: Fakamolemole atu pē ka 'oku 'ai pē, ka ko e poiní ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau 'alu fakavouti ē.

'Aisake Eke: Sea ko u kole pē mu'a ke faka'osi atu pē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: He 'ikai ke u lava au 'o toe puke moutolu he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a heni ke u pehē atu ke tukú pea tuku. Ko e Sea Fale Aleá pē taha 'oku ne lava 'o lomi'i 'oku 'i ai 'ene me'a 'oku lomi'i pea mou, 'ikai ke mou toe hā atu homou feme'a'akí kitu'a.

'Aisake Eke: Ka 'oku lave atu 'aku Sea heni ...

Sea Komiti Kakato: Ka ko 'eku 'uhingá atu ia ko 'etau fakavoutí ke tau luelue ai.

'Aisake Eke: Ko 'eku lave 'aku heni koe'uhí ko e me'a mahu'inga eni 'etau fa'u mai 'etau polisi ki he kaha'ú.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku mahino ia 'oku 'ikai ke ke tui koe ki he, ki he ako'i ta'etotongi e kakaí.

Fehu'ia Tongatapu 'uhinga fokotu'u mai Pule'anga ke ta'etotongi ako he Patiseti

'Aisake Eke: Ka ko u 'eke atu au, ko e hā hono 'uhinga ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke ke ...

'Aisake Eke: Ko 'eku fehu'í, ko e hā hono 'uhinga 'oku totongi, ta'etotongi, ko e hā e 'uhinga?

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhingá ke nau ako ta'etotongi.

'Aisake Eke: Ko e hā e 'uhingá?

'Eiki Palēmia: Si'i!

'Aisake Eke: Ko e hā e 'uhingá? 'Oku masiva?

'Eiki Palēmia: 'Oku 'uhinga ...

'Aisake Eke: Ko e 'uhinga ko ē 'oku 'omaí, masiva. Pehē atu, sio, na'e 'i ai ha savea masivá ...

'Eiki Palēmia: ... 'E Sea, tuku pē koe me'a 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5!

'Aisake Eke: ... totongi tautolu ...

'Eiki Palēmia: Tongatapu 5 ...

'Aisake Eke: Hala 'atā.

'Eiki Palēmia: Ko e *household* fānau 'e toko 3000 'oku *under* he *SET*. Ke pehē 'oku nau lava?

'Aisake Eke: Ko e poiní ia.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'oku totongi ai 'e he Pule'angá 'a e toko 3000 ko ia ...

'Aisake Eke: Na'e totonu ke ke me'a mai koe 'o talamai ...

'Eiki Palēmia: Ko e feinga ...

'Aisake Eke: Ko e kau ako ko eni 'a e Pule'angá toko fiha ai 'oku nau faingata'a'ia ...

'Eiki Palēmia: ... Ke 'osi mea'i pē he 'oku tala ma'u pē he letiō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia!

'Aisake Eke: Toko fiha ai? Ne 'ikai te ke ha'u koe mo e fika ko íá?

'Eiki Palēmia: Toko 3000 ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5!

'Aisake Eke: Ko u pehē au, fakavalevale ia!

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

'Eiki Palēmia: Ko ia. Mālō.

'Aisake Eke: Pau ke *evidence base* ko e me'a ia 'oku tau ...

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu 5 ...

'Eiki Palēmia: 'Io ta hokohoko atu pē.

'Aisake Eke: 'Oku 'i ai ha *evidence*?

Sea Komiti Kakato: Palēmia!

'Aisake Eke: ... 'i ai ha *evidence*?

'Eiki Palēmia: 'Oku lolotonga totongi e toko 3000 he *high school* pē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5 ... fakamolemole te ke 'i tu'a koe he taimí ni mo e 'Eiki Palēmiá, mo me'a lōua kitu'a, taimí ni.

'Eiki Palēmia: 'Io mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a lōua kitu'a, taimi ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē.

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ai pē ki tu'a. Mo toki hū mai 'anai he laine 'a e tolú 'anai ē kae ki'i mālōlō e fakafekikí.

(Pea ne me'a atu 'a e 'Eiki Palēmiá mo e Fakafofonga Tongatapu 5 kitu'a.)

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole Sea kae ...

Sea Komiti Kakato: Ko e fihá eni? 'Ai pē ke mou ki'i mokomoko.

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo!

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo!

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘e ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Na’a ke me’a mai ‘anenai, ta’utu ki lalo toe ‘oatu e faingamālie ‘anaí.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku toe ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘i ai e ki’i me’a ‘e ua ‘oku ou tokanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Hū ha taha kitu’a ki hē ‘o pukepuke!

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea. Sea ki’i fakahoha’a pē.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘uluakí Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku ke toe fie me’a ki aí?

Tokanga ‘Eua 11 ki he hoha’a mai Tō Folofola hā ‘oku fai fakapulipuli’i ai he Pule’anga ‘ene ngāue

Taniela Fusimālohi: Ko ia eni Sea. Sea ‘uluakí ko e taha eni ia ‘o e ngaahi me’a mahu’inga ‘i he taimi ‘oku fai ‘a e fakalele ‘o e Pule’angá ‘a e fehu’i ko ení. Pea na’e fehu’i mai pē he Tō Folofolá, ko e hā ‘oku faifakapulipuli ai ho’omou ngāué? Sea ko ‘etau talanoa ko ē he ‘ahó ní koe’uhí ko e puli ‘o e ngaahi me’a ia ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai fakahā mai. Ko e talanoa ko ē ki he mitiá mo e *social media* ‘oku ‘ikai ko ia ia. Ko e Fale eni ‘oku fai hono fakahā ai ki he kakaí ‘a e me’a ‘oku fai ki he’enau tukuhaú. Ko ‘etau longoa’a he ‘ahó ní ko fē ‘a e me’a ko ē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea te u ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu. Me’a ki lalo Tongatapu, ‘Eua 11.

Tali mei he Pule’anga ‘ikai ha me’a he’enau ngāue ‘oku fakapulipuli

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatonutonu atu pē Sea. Ko ‘eku fakatonutonú atu pē Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakapulipuli. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ai e tālangá he ko e me’a ‘oku hā atu pea ‘oku hā mai e ‘ū me’á ‘oku hangē ko e lau ko ē ‘a e himí, “ ‘ū masani pē.” Ko

e Fakamatala Pa'anga foki eni 'a e Pule'angá ko ia 'oku 'omai ai 'a e 'ū me'a kotoa pē. Me'a kotoa pē 'oku 'i ai, pea ko e anga ko ē tu'u 'a e Laó, hanga 'e he Fale Aleá fili e tokotaha 'oku ui ia ko e 'Atita Seniale, 'alu ia 'o fai e sió. Sio he me'a kotoa pē 'oku fie sio ai, fakahaa'i mai 'ene fakakaukau ki he Falé pea ko e, 'o fai 'aki 'ene vakaí. Ko e fo'i mafai ia 'oku tau 'ave ko ē ki he ...

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pea ko u fokotu'u atú ...

Lord Nuku: Kātaki pē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke tau fakavouti ā Sea. Mālō.

Lord Nuku: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ko 'eku kole atú Sea fanongo atu kitu'a ki he fakalalahi ko ē ke fakafoki mai ki Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mu'a ...

Lord Nuku: He ko koe na'a ke tuku, fekau ...

<001>

Taimi: 1520-1525

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mu'a, na'e 'i ai ha me'a na'a ke tokanga ki ai.

Lord Nuku: 'Io ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai Sea ko e tokotaha ko ē 'i tu'a ko ia te ne tali mai 'a e fehu'i ko ē. Ko ena ia 'oku fakahoha'a atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e faka'osi atu pē 'eku ...

Lord Nuku: 'Oku ou fie fakahoha'a atu au Sea ka koe'uhi ke tali si'i ke maau ē.

Taniela Fusimālohi: Ka u faka'osi atu pē au ia Sea koe'uhí ko e fehu'i eni ia 'oku mahu'inga he 'ikai ke tau fakafalala kitautolu ki he 'Atita Seniale, he 'oku ha'u ia 'o hangē ko 'ene fakalea, ke tau eni kuo 'osi 'a e tau ia, ha'u ia 'o talamai 'a e me'a na'e tonu ke talamai 'i he kamata, ko 'etau tō kehekehe 'anga ia. Ko e 'aho ni 'oku mahu'inga ke 'oua 'e tātāpuni fale 'a e Pule'anga, fakaavaava 'a e matapā pea ha'u 'o talamai ko e me'a ē 'e hoko. Ko e 'u me'a ko eni 'oku hoko he lolotonga 'a e ta'u faka-pa'anga 'oku nau 'ilo pē 'enautolu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kole pē ki he Fakafofonga ke ki'i fakatonutonu atu pē koe'uhi ko e lekooti Sea. Ko e fakatonutonu Sea ki he tukuaki'i ko ē 'o pehē 'oku fakapulipuli, Sea ko 'etau tipeiti ko eni 'oku 'ohake ai 'a e me'a ko eni, ko e kongā eni he fatongia eni 'o e kau Fakafofonga mo e Fale ni kātoa, ke nau 'ohake. 'Oku 'omai kātoa pē 'i he Fakamatala Patiseti ko eni *Statement*, 'omai 'i he 'Esitimetī, ko e hā leva 'a e me'a 'oku fakapulipuli ai.

Ko e 'uhinga ia 'enau 'ilo ko ē 'a e me'a ko ia, toki 'ilo he 'aho ni, ko e 'uhinga he ko e founa ia 'o e *process* 'etau talanoa ko ē he Patiseti Sea, mo e feme'a'aki 'oku 'alu 'o a'u

ki ai, pea 'ohake ai. Kapau na'e 'ikai ke tohi mai 'i he 'Esitimeti mo e Patiseti, mo e Fakamatala Patiseti, ko e me'a ia 'oku ui ko e fakapulipuli Sea ko e fakatonutonu atu ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i fakahoha'a atu mu'a. Ko e fakahoha'a atu pē au ko e feme'a'aki na'e me'a mai 'aki ko ē 'e Tongatapu 5, ko fē ngaahi fakamo'oni, ko ē 'ee, fakamo'oni ē, pea 'osi 'emau fakataha 'ane ho'atā. 2018 ē ki he 2022, ko e ikuna ē 'o e ngāue fakataha 'a e Pangikē Tonga, 'a e Pangikē 'o Māmani kae 'uma'ā foki 'a e Potungāue, Fale, kae pehē ki he, kiamautolu Potungāue 'a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Ko 'ene ikuna ē ta'u 'e 4 ko ē Fakamatala Faka-Pa'anga, kae 'uma'ā foki 'a e kau toulekeleka mo e kakai ko ē 'oku lave ngofua, 'oku 'ikai ke'i ai ha me'a 'e fakapulipuli, ko 'ene toki lava eni 'o 'omai 'a e me'a ko eni, ka 'oku te'eki ai ke 'i ai hano tu'unga ke 'omai ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā kae pehē ki he Kapineti. Ka ko u 'oatu 'oku fai 'a e ngāue ko eni 'i he me'a ko eni ko ē na'e hoha'a mai ki ai 'a Tongatapu 5, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea kapau na'e 'i ai ha'atau *open door policy* na'e 'ikai ke tau toe palopalema. Ko e 'uhinga ia 'oku tau toe fokotu'u Kōmiti Fili ai, ke sio ki he me'a na'e 'ikai fakahā ia ki he Fale Alea. Kapau na'a tau, kapau na'a tau tukuange 'a e fakapulipulī, 'ikai ke tau toe hela'ia 'i he fokotu'u kōmiti ke fai ai ...

Sea Kōmiti: Ko e ha 'a e fakapulipuli ko ia 'oku ke me'a ki ai .

Taniela Fusimālohi: 'Ikai ke tau toe 'ai kōmiti ke kumi mai 'a e me'a 'oku fai ki he Lulutai, kapau na'e 'ikai ke 'eke 'e Tongatapu 7 'a e me'a fekau'aki mo e Lulutai te tau 'ilo fēfē. Ko e me'a ki he 'uhila, 'enau me'a 'oku fai 'oku 'ikai ke talamai ia he lipooti ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai 'a e lipooti 'a e *Public Enterprise* ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga me'a mai angé ke fakanounou 'a e me'a ko eni Minisitā Pa'anga. Pea ke tau 'unu ā he te tau tu'uma'u, vilo pē he Lulutai, mo e me'a ka tau 'unu ā foki fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ou kole atu au ia Sea fu'u lahi pē taimi ia ki he faka-vouti, Sea ko e fiemālie ko ē 'a e ....

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, 'ai Fakafofonga ke ke talangata'a pea te u tuli koe he 'aho kakato. 'Oku ke me'a ki he kupu 60, kupu 60 'etau tu'utu'uni me'a hifo 'Eiki Minisitā, 'ai ka u lau atu 'e au 'a e kupu 60 ke ke me'a ki ai.

“ 'Oku ngofua ki he 'Eiki Sea, Sea 'o e Fale Alea, ke ne fakatokanga'i leva 'a e Fale pē, ko e Kōmiti, e Mēmipa 'oku ne toutou lea ki ha me'a kehe kae 'ikai ko e me'a totonu ia 'oku fai ai 'a e alea, pē ko ha'ane toutou fefoki'aki.”

Ko e fo'i kupu ia 'oku ou tonu ki ai, kuo 'osi fai 'a e feme'a'aki heni, ke fefokifoki'aki he me'a tatau pē, ha'ane fakakikihi pē 'a'ana 'iate ia pē.

Fehu'ia 'Eua 11 ha polokalama hu'ihu'i kavenga 'i he Patiseti

Taniela Fusimālohi: Sea tuku ā kau hiki au ki he poini hono 2. 'Oku ou tui au te tau lava

pē tautolu ia ‘o toki lau ‘a e toengá ‘i he me’a ‘oku ou ‘oatu. Ko e poini hono 2, ko ‘eku fehu’i ‘aku, ‘oku ‘i ai ha’atau polokalama, kātaki fakamolemole, ‘oku ‘i ai ha’atau polokalama hu’ihu’i kavenga. Na’e kaka ‘etau Patiseti mei he 400 miliona, 500 miliona.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakahā ‘a e polokalama hā koā fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Hu’ihu’i kavenga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai ha’atau polokalama ko e hu’ihu’i kavenga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea, ko ‘eku ki’i, tapu mo e Feitu’u na Sea, kole pē ki he Fakafofonga ke ne fakamatala’i mai ‘ene ‘uhinga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Te tau vavalo atu tautolu Sea ‘osi mai ‘a e māhina ia ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘etautolu ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kae kehe, na’a ke me’a ‘anenai ki he fusimo’omo, ko e fusi pē mo homo, fusi pē homo. Kae hā ‘a e ...

Taniela Fusimālohi: Na’a ke me’a mai ‘oua ‘e toe lea faka-pālangi ha taha.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ‘ikai toe fai ha lea faka-pālangi ia heni, tau ‘alu pē ‘ai faka-Tonga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole ange mu’a ki he Fakafofonga ke ‘omai ‘a e me’a ke lava ‘o tali.

Taniela Fusimālohi: Ko e ke, na’e fai ‘a e Tō Folofola ke ‘oua ‘e fālute e fatongia he’e a’u ‘a e Patiseti ki he lēvolo ko ē. Ko e hu’ihu’i fatongia ko e *public sector reform*. Ko e me’a ko eni ‘oku fakamatala mai ‘i he ‘Esitimeti ko e *public sector improvement* pē ia.

<002>

Taimi: 1525-1530

Taniela Fusimālohi: ...Ko e faito’o lavea pe ia ‘a e fanga ki’i mata’ipala mo e me’a ‘oku mahifi ka ‘oku ‘ikai ke ‘alu ia ki he kakano ‘o e me’a ke hu’ihu’i atu ‘a e me’a ‘oku ‘oku faingata’a’ia ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Pea ko u fakatātā’aki eni Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me’a ki lalo. ‘Eua 11.

Tali mei he Pule'anga 'oku nau fengāue'aki mo e kakai tokolahi ke langa e fonua

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io ko u fakatonutonu Sea 'oku 'ikai ko e pehē ko e ha'iha'i lavea eni mo e me'a, hangē pe ko 'eku fakamatala ko ē 'anenai tau fou mai tautolu he tu'unga ia 'oku uesia e tokotaha kotoa 'i he palopalema ko eni. Ko 'etau feinga eni ko ē ke nau 'alu hake kātoa ki he tu'unga 'oku 'i he lēvolo 'a e tokotaha kotoa pe ka tau langa ai 'a e fonua.

'E Sea sai pe 'oku 'ikai ko ha lau ngāue ia mo e me'a, ka 'oku fengāue'aki 'a e Pule'anga ia mo e fu'u kakai tokolahi mo'oni he fonua ni ko e feinga'i hake ke tokoni'i nautolu ke nau a'u ki ha fo'i tu'unga pea 'oku tau hoko atu ai 'etau langa faka'ekonōmika. Ko u fokotu'u atu au ke tau hoko ā ki he vouti ka tau toki talanoa'i pe ngaahi 'isiu ko eni 'oku 'omai Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka'osi atu pe he 'oku toe pe miniti 'e ua pea u 'osi au. Ko 'eku 'uhinga eni ko u fiefia he'eku sio hifo he palani 'a e Potungāue ko eni *Public Enterprise* he *privatize* e konga 'o e *Public Enterprise* 'e 'i ai e 'ū *Public Enterprise* 'e 'alu 'o kautaha. Ka tau tokanga ki ai tuku ange ā ki he kakai ke nau ma'u *share* mei ai. Kae tuku ā hono fetuku atu 'a e tukupau 'a e kakai ko e 'ai fakatau *share* ko e me'a 'oku fai 'e tautolu ko e *subsidise e inefficiency* he sekitoa ko ia, tuku ke 'ave ke pule e kakai ki he me'a 'oku nau fai.

Ko hono ua Sea na'a ku ki'i lele hifo he 'ū vouti pea u pehē 'oku 'i ai e ngaahi fatongia ia 'e lava ia 'o to'o ki he tafa'aki pe teke atu kitu'a 'i he ngaahi *policy* pe ia 'oku mahino. Ko e *redundancy* pea mo hono tukuange atu e ngaahi fatongia kitu'a. Fakatātā'aki eni Sea. 'Oku ke 'ilo e ako 'oku ke mea'i e ako Sea ko e ngaahi lautohi mo e ngaahi kolisi 'oku lava ia 'o tuku ange ke fakalele ia he ngaahi vāhenga. Kapau te u talanoa ki he *MOI* ko e tafa'aki ko eni ki he *civil aviation* mo e *maritime* mo e *roads* 'osi taimi ke tukuange ia.

Fokotu'u ke nga'unu ā ngāue 'a e Fale 'o 'alu fakavouti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u ke tau faka-vouti ā Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pe, ko u kole atu ki he Hou'eiki ke tau ō ā 'o faka-vouti ke 'osi 'a e 'aho ko eni kuo lava atu. 'Eiki Sea ko e kātaki lahi 'oku mau fai ko hono 'uhingā pe ko e faka'apa'apa. Ka ko u fakahoko atu ko e taimi ko ē te tau a'u ai ki he faka-vouti ko ē 'e 'i ai e ni'ihi 'e faka'amu na'e lahi mai e taimi ke malanga ai 'oku tōmui. Ko e ngaahi 'ū me'a kotoa 'oku fai ai 'a e malangā Sea 'e 'asi atu ē me'a ki he ako 'oku 'i ai e vouti hē Potungāue Ako, ka tau 'unu Sea he te tau vilo 'oku hangē ha saliate 'oku pikisia ha pelepela toe pe 'aho 'e fā.

Ko u kole atu Hou'eiki mou fakamolemole ka tau 'unu he ko e me'a tatau. Ko 'etau kamata pe 'i he Vouti 'a Palasi, Fale Alea 'oku 'i ai hono palani *corporate plan* mo e kātoa e 'ū me'a 'oku kau ki ai 'alu kātoa ia ai Sea. Ko e malanga fakalukufua ko eni ko u kole atu te tau vilo vilo vilo ai pe Sea pea 'e tu'u e ngāue 'a e Fale ni. Ko u kole atu ke tau 'unu faka-vouti ā fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku fai ha vilo holo ia ha me’a. Ko ‘etau feinga ‘atautolu ko eni ke tau fakakoloa e talanoa. ‘Ai ke tau faka-vouti ko e faka-vouti mata’ifika pe ia. Ka ko e talanoa ko eni ‘oku tau fai he ‘aho ni ko e fakakoloa ia Sea ‘o e talanoa.

Mateni Tapueluelu: Sea fakatonutonu atu Sea ‘oku ‘ikai ko ha mata’ifika pe. Ke mea’i he Hou’eiki ko e fanga fu’u palani ko eni *Corporate Plan* ‘a e ngaahi potungāue ‘oku ‘alu fakataha ia mo e vouti. ‘Oku ‘ikai ko e mata’ifika pe ke lau ia pea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Poupou atu Sea ki he fokotu’u ko eni.

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai tau faka-vouti ā Fakafofonga ē.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku kole atú ‘Eiki Sea ko ‘etau lava pe he fakamatala ko ē pea tau pālōti faka-vouti pe.

Sea Komiti Kakato: Na’a ku ‘osi tuku atu, mo me’a ki lalo.

Lord Nuku: Ko e me’a ‘oku ou ‘uhinga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eiki Nōpele, mo me’a hifo ki lalo kae tuku au ke u lea, mo me’a ki lalo.

Lord Nuku: Fu’u si’isi’i ia.

Taniela Fusimālohi: Te u tangutu mo au?

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ka u fakahoko atu. Ko e me’a ko ē ‘a e Feitu’u na tu’o tolu’aki eni ‘a e fakalukufua lōloa ‘ova he houa ‘e taha taki houa ‘e taha. Ko e ‘Eiki Nōpele na’e me’a pe pea me’a mai ‘oku fe’unga tuku atu ki ha toe taimi. Ka ko ‘eku sió ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ko e hā ho’omou toe fakalukufua ‘oku fai ka tau ‘unu ā ki he faka-vouti he te mou toe feme’a’aki pe he me’a tatau pe he faka-vouti. Tau faka-vouti mu’a Hou’eiki.

Lord Nuku: Ko ‘eku lava atu pe ia ‘a’aku ‘eku fokotu’u pea ka ‘ikai he ‘ikai ke tali ia. Ko e faka-vouti ‘oku ‘osi mahino ia kiate au. Mahino kiate au, ka ko e ‘uhinga hono ‘oatu ko ē heni he ko e talausese ē ‘o e ‘ū fika ko ē, ‘ū fika ko ē.

Sea Komiti Kakato: Pe’i mai ange ‘Eiki Nōpele.

Tokanga Nopele ‘Eua ke kumi Pule’anga ha maketi ke uta ki ai ngoue e kakai

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘a e fakahoha’a atu he ko e taumu’a ko ē ‘o ‘eni ‘oku ‘ikai ke fakapa’anga ia ‘i loto hē ...

Taimi: 1530-1535

Lord Nuku : .. he ko e me'a ko ia 'oku 'ai ko ē ke fokotu'u atu, ke hanga 'e he Pule'anga 'o vahe'i ha feitu'u ke nau hanga 'o fakatau e ngoue 'a e kakai. Ko e fokotu'ú ko e me'a ia ko ē 'oku 'ai ke 'oatu. 'Ikai ke a'u 'a e feme'a'aki ia ki ai, he kapau 'e fakatau 'e he Pule'anga 'a e ngoue 'a e kakai, ko e toki longomo'ui ia 'a e tafa'aki ko ia. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni tō e manioke ia 'o lahi 'ikai lava ia 'o fakatau. Tō e 'ufi ia 'o lahi 'ikai ke lava ia 'o fakatau.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i kole tokoni atu pē Sea. Fakaongoongo atu mautilu pē ko e hā ha'o tu'utu'uni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Toe fai mai ange fehu'i ko ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e *privilege* ko ia he Fale ni Sea 'oku ma'u pē 'e he ni'ihiki tokosi'i.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā, 'ai mai ē ko e 'uhinga ka tau 'unu, kae 'osi pē ka tau fakavouti. 'Oku ai ha'amou palani ke fakatau e me'akai 'a e kakaí 'o hangē ko hono fakatau e ika,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku lolotonga fakahoko pē e ngāue ko ia Sea. Ka 'oku hangē ko e me'a na'a ku fakahoha'a ki ai 'anenaí ki he ngāue fakamāketi, 'oku lolotonga fai pē 'e he Pule'anga. Ka ko e tu'u ko ia he taimi ni, kau *exporter* ko ia 'oku mau tala, 'oku 'ikai ke nau fie fakatau he taimi ni fie 'ave he 'oku tokolahi 'a e kakai 'enau fua e fonua koe'uhi ko e *value* ko ē 'oku 'i ai mo e *price* 'oku fiema'u mai ko ē 'e he kau *exporter*.

Ko hono uá, na'e malava 'e he Pule'angá 'i he kimu'a 'i he 2021 na'a nau fakahoko 'a e *project* ko ia hono fakatau atu ko ē 'a e koloa ko ē 'a e kakai 'a e fua e fonua. 'Ave e fua e fonua ko ia ki Nu'usila 'ikai ke lava ia 'o fakatau atu. Ka kuo totongi 'e he Pule'anga. Toe vilo mai pē ki he kau totongi tukupu 'Eiki Sea. Kuo fakapotopoto 'a e ngāue ko eni 'oku fakahokó pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai. Pea 'e toe fakamatala'i 'o mahino ange Sea he taimi 'e a'u mai ai ki he Vouti 'a e Potungāue Fefakatau'aki. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku : Sea, ko e 'uhinga pē hono 'oatu, he ko 'ene a'u ko ē ki he fakavouti, 'oku 'ikai ke toe, 'oku 'osi talamai 'e he me'a 'ikai ke tau lava 'etautilu ia 'o liliu ha me'a. Ka ko e me'a ko ē 'uhinga 'oku 'oatu, na'a lava 'e he Pule'angá ke fai e me'a ko eni he 'oku malava ke fai. Ko e konga ko ē ki he pehē ke longomo'ui e ngoué Sea, ke 'ave 'o fakatau 'i fē 'oku 'ikai ke 'i ai ha māketi. 'Oku ke mea'i, ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'oatu ai e fakakaukaú fakatau mai ē he ko e me'a na'e fai 'e he Pule'angá kimu'a. Pea veteki koe'uhi ke 'alu ki he *private sector*. 'Oku 'i fē e *private sector* he 'aho ni Sea.

Lolotonga ngāue Pule'anga ke uta fua kau ngoue ki muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku lolotonga lele pē hono uta 'a e ngoue 'a e kakaí. 'Oku ai 'a e ngaahi sosaieti ngoue mau lolotonga uta 'enau ngoué ki tu'apule'anga. 'Oku

‘i heni ‘oku kau ai ‘a e Vāhenga Vava'u, ‘a e Ha'apai 13, ngaahi kulupu ‘i Vava'u fakamāketi’i ‘e he Pule'anga. ‘Oku lolotonga lele pē, ka he ‘ikai ke mau pule ki he ngaahi fiema’u ko ia ‘a e māketi he ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ki he *bio-security* ko e Lao ki he Kolonitini, te nau pule pē kinautolu ‘e Sea he ‘ikai ke tau pule’i ‘etautolu e ngaahi tu'utu'uni ko ia ‘a Nu’usila. Ka ko e me’a ko ia ‘oku me’a ki ai e Nōpele, ‘oku lolotonga fakahoko pē ia he taimi ni.

Lord Nuku : Sea ‘oku ‘i ai e ‘uhinga ‘eku hanga ko ia ‘o fokotu’u atu. Ko e ‘u fonua faama lalahi ko ia ‘o māmani, ‘oku nau hanga ‘o ngāue’aki ‘a e me’a ko eni ko e fakatau ko eni e me’a ‘o fakatolonga, pea toki tuku atu leva ‘i hono taimi. Ko e taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fokotu’u mai. Ko e fokotu’u mai pē ko eni ke tokoni’i e *private sector* pea ngoue e kakai ‘o fēfē. ‘Oku hangē ko e fakahoko mai ko ia ‘oku nau hanga ‘o fakamāketi’i, ko e Fale ni Sea ‘oku ‘ikai ke fai ha loi he Fale ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ke fai ha loi Sea. Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘oku ‘ikai ke fai ha loi he Fale ni. Ka ko eni ko e faingamālie eni ke tau ‘unu ai leva ki he vouti Sea. Pea ‘oku hangē pē ko e me’a na’a ku kole atu ‘anenai Sea, ko e *privilege* e Fale ni mahalo ‘oku ma’u pē ia ‘e he toko 5, fa’ifa’iteliha kae fēfē kinautolu. Neongo ‘oku mau ‘i he tēpile ‘a e Pule'angá ka ko e kau Fakafofonga kinautolu e kakai. Fo’i toko fiha pē ‘oku fa’ifa’iteliha he taimi kotoa, ‘oku kātaki ngata’a ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamokomoko pē Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Fakamokomomo pē Feitu’u na Sea. Sea tapu mo e Feitu’u na Sea. Sea ko e motu’a ni ia kuo *confuse* ko e 11, Fakafofonga 11 Sea ‘oku ne talamai ke fakamālohi’i e *private sector*. Ko eni kuo me’a hake e Fakafofonga ‘Eua, ‘o talamai ke tuku mai e me’á ki he Pule'anga Sea. ‘A ia ‘oku ai e ongo me’a kehekehe ‘e 2 ‘oku hoko Sea ‘i he Fale ni. Ko ‘etau ō ‘o *private sector* ko ē talamai ke ‘alu e Pule'anga ‘o fai ē.

Sea Kōmiti Kakato : Manatu’i ma’u pē Minisitā ‘oku kehekehe pē e fakakaukau. Fakakaukau ē ‘a e tama ko ē, kehe pē fakakaukau ‘a e tama ko ē he ‘ikai ke ke lava ‘e koe ‘o pukepuke hona ‘utó hūfanga he fakatapu.

Taniela Fusimālohi : Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku pehē Sea, ko e ‘uhinga ko ia ‘eku fakalave ki he *MOI* pea ke ta’ofi foki au. ‘Oku ‘i ai ‘a e va’a ‘e 3 ‘osi taimi ke to’o ia mei he *Ministry* ‘o tu’u mavahe. *Ministry* ‘o e *Civil*, konga ko ē ...

<004>

Taimi: 1535-1540

Taniela Fusimālohi: ... *Aviation* tonu ke ‘alu ia ‘o fai mo *Civil Aviation Authority* vahe ia mei he ...

'Eiki Palēmia: Fokotu’u atu ā ke tau fakavouti ā Sea ko e me’a tatau pē eni ia ‘e talanoa ...

Taniela Fusimālohi: Ko e Va’a Malini fai mo ‘alu ia ki tu’a vahe ia mei he *grant* mei he ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakamolemole ‘Eiki Palēmia mo Tongatapu 5 ki e longoa’a na’e hoko he Falé

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pē ko ia, ko e fakatonutonu pē mo e fokotu’u atu ā ke tau fakavouti ā Sea. Kae kimu’a ho faitu’utu’uni kole fakamolemole atu kapau na’e ‘i ai ha tōnounou he fakafōtungā mole ke mama’o ko e mamahi’i pē mālō.

‘Aisake Eke: Ko u puke ai pē mo e faingamālie tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki Kakato ko u kole fakamolemole atu kapau na’e fakamatatu’a ‘a e fakahoko fatongia pea ko u kole fakamolemole ki he ‘Eiki Palēmia ko ‘etau talanoa pē foki eni ki he anga ‘etau tu’ú pea ko u kole fakamolemole atu mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Na’a mo ‘osi ‘uma?

‘Eiki Palēmia: Ke sio ki hē Sea tonu ke tuli ia kitu’a Sea he taimi ni!

‘Aisake Eke: ... ma ipu tī maua Fakafofonga!

Taniela Fusimālohi: Pe’i me’a ā ki lalo kae hoko atu e ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua 11 ...

Taniela Fusimālohi: Pea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Hā me’a ke pehē tokotaha ai pē ‘a e Feitu’u na ia he Fale ni?

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ka ko ‘eku feinga ke u fakamahino he ‘oku ‘ikai ‘oku ‘ikai ko e toe fakafoki mai ha me’a ia ki he *public* ki he potungāue ko e to’o kitu’a kae ma’ama’a e kavenga he ko e Tafa’aki ko ē ki he *Civil Aviation* ia ‘oku ai e pa’anga ia ko e ko e *air space levy* ‘oku lau kilu mahalo ‘oku a’u pē ki he 600000 he ta’u.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘omai ia ki he Pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘omai ia ke fakalele ‘aki ‘a e va’a ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga fēfē ke tukuange pē Pule’anga ke nau fokotu’utu’u he ko nautolu ‘oku nau fakalele ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘O toe tali mai ki he Vouti ‘a e Potungāue ke toki alea’i ai e me’a ko ia Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ko e palopalema ko e palopalema ko e mai e ‘ū palani ko eni pea lau kātoa.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea ...

Taniela Fusimālohi: Pea ko e me’a leva ko u fakamatala atu ko e ha’u he ngaahi me’a ...

Sea Komiti Kakato: Me’a lelei ke ke hanga ‘o mea’i ‘a e me’a ko ia ‘oua te nau hanga ‘o ...

'Eiki Tokoni Palēmia: ‘Ai mu’a Sea ke ‘omai ha’amau ki’i ava ke mau lea atu!

Sea Komiti Kakato: Ke me’a ki hē ‘ikai pē ke toe ai ha faingamālie ‘a e Pule’anga.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko u pehē au na’e ‘osi ‘oatu e ki’i fo’i ava ‘anenai. Sai pē.

Fokotu’u mei he Pule’anga kupu 62 Tu’utu’uni Fale ke fai mo hiki aleá ‘o fakavouti pe ko hano pāloti’i nau fokotu’u

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Eiki Sea fokotu'u atu e kupu 62 'etau Tu'utu'uni fai, 'atā kiate au ke u fokotu'u atu ke fai mo tau hiki ā mei he me’a ko eni Sea. Ka ‘ikai pea tau fai mo hiki nima’i ā e me’á mo e lōloa. Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘ikai ke tau toe hiki nima ē tau ‘alu ki he vouti ē. Hou’eiki ‘i he Pepa Vouti ...

Lord Nuku: Kae ‘oleva mu’a ke ‘uhī ke lava e ‘oatu ‘emau ko e ko e ko e fakavouti ko ‘ene lava pē me’a ko ē ko ‘ene paasi ia ‘a e vouti.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele te u tuku pē ke u tulou pē ki he Feitu'u na ‘e kei lava pē. Te ke lava pē ‘o a’u mai ki he me’a e Potungāue Ngoue te ke me’a mai Minisitā ko e ‘ū vouti ko ē neongo ‘ene fakafika ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke mou hanga ai ‘o uta e me’akai pea ke malanga ai ngofua pē. Te u fakangofua atu.

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ko ē ‘oku tau ‘oku tau talanoa ai ‘i he *budget statement* he ko ia ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i ē ‘a e fiká. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē kapau ‘oku ‘i ai ha tōnounou mei he kakai ‘o e fonuá te mau ō atu ko e fika ko e me’a ia ‘a ē. Ko e pāloti ‘osi mahino ia ki he Feitu'u na. Ka ko e ‘uhinga pē ia hangē ko eni na’a ku fakahoko atu ko ē ‘anenai ni ko e me’a eni ‘oku mahino ko ē kiate au ‘oku kei tōnounou ai ‘a e fo’i talamu’aki ko eni ko ē ki he toutai pea mo e ngoue mo e takimamata he ‘oku ‘ikai fakapa’anga.

Sea Komiti Kakato: Ke ‘osi me’a mai pea ko ena ‘oku me’a mai he me’a ‘oku uta pē me’akai, toutai ‘oku ‘ikai ke u toe ‘ilo’i ‘e au pē ko e hā ko ā e me’a me’a ‘oku ke ...

'Eiki Palēmia: ‘Ai ka u malanga atu au he ‘Ofisi Palasi Sea ko e Vouti Fika 1 ia. Ko e vouti ko eni Sea ta’u kuo ‘osi ta’u lolotonga.

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Na’e 4.9 miliona.

Sea Komiti Kakato: ‘Oleva pē ‘e 'Eiki Palēmia ē fakamolemole.

'Eiki Palēmia: 'Io mālō.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'oku kei fai atu ai e fakahoha'á he 'oku 'i ai e me'a 'oku kei tōnounou 'i he 'ū fika ko ē pea mo e fakamatala ko ē 'oku 'omai.

Sea Komiti Kakato: Pē 'i me'a hake ki he Pule'anga ko fē 'ū tōnounou ka tau 'unu.

Lord Nuku: 'Eiki Sea kapau te u foki kapau 'e me'a pea tuku ā koe kau fakamalanga au ki Fale ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a atu ā koe ki he Pule'anga.

Lord Nuku: Ko e Tu'utu'uni ko ē 'a e Fale ni ko e fakamatala 'oku fai atu ko e malanga 'oku fai atu ki he Feitu'u na. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou 'uhinga ai ko ē 'eku he ko koe 'oku ke, 'oku ke me'a koe mo e siate ko ē mo e pule 'i he Fale. Ko 'emau me'a ko ē 'oku 'oatu ko e fiema'u 'a e kakai. Pea mei he Feitu'u na ki he tēpile ko 'e ē. Ko koe 'oku ke pule.

Sea Komiti Kakato: Pea ko e hā leva e fika 'oku ke fiema'u ke, ke ...

Lord Nuku: 'A eni ko ē nau fakahoko atu 'anenai ni 'oku ou fokotu'u atu ke fokotu'u he Pule'anga ha feitu'u ke fakatau ai e ngoue 'a e kakai 'o e fonuá. Ko e me'a ia 'oku fokotu'u atú. Ko e me'a ko ē ko ē 'oku tonu ke ke ta'ofi 'a e ki'i ngulungulu ko ē mei lalo ko ē 'oku 'ikai ngofua ia he Fale ni.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu pē 'a e, ko 'ene 'ai pē au ko u pehē atu ko e Talamahu Market 'oku lolotonga fakatau ai e fua 'o e kapau ko ho'o 'uhinga ki muli ko e me'a kehe ia ka 'oku mālō.

Sea Komiti Kakato: Sio ange ki he me'a ... (kovi 'a e ongo) ...

Lord Nuku: ...(mate 'a e maika)...

<005>

Taimi: 1540 – 1545

Lord Nuku: ... He 'oku 'ikai ke lava ke longo e tama ko ē kae lea e tama ko ē. Kae 'osi ko ē 'ene me'á ... 'oku 'ikai ke mahino ia kiate au tukuange e me'a ke ... (mate 'a e maika)...

Sea Komiti Kakato: Ko eni 'oku lea. Fakamo'ui e me'á. Ko eni 'oku lea ko ē. Me'a mai.

Lord Nuku: Ko ia ko e 'uhinga pe 'a eni ko ē ko e ki'i toe si'i pe me'a ko ē 'oku fiema'ú ki he 'ū fika ko ē. Ko e 'ū fika ko ē ko ho pāloti'i pe kapau te mau lava ke mau hanga 'o tuku atu

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou 'osi tuku atu 'e au ke mou tau'atāina ke mou fakahū hamou 'ū me'a ke mou feme'a'aki he 'ū fika ko ē me'a pe ia ke mou lava. 'E Hou'eiki Pule'anga ko e hā e me'a te mou lava 'o tokoni ki he 'Eiki Nōpelé, 'i ai ha feitu'u ke 'ave ki ai e me'akaí. Ko u 'ilo'i pe 'oku 'i ai e māketi 'oku mou 'ai, ke o e kakaí 'o fakatau ai 'enau me'akaí, fakalahi ki tu'apule'angá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko e Feitu’ú na pe ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé ni ... ‘oku ‘i ai ‘a e māketi, ‘oku ‘i ai ‘a e kau *exporter* mei muli ‘oku fengāue’aki pea mo e potungāue ... (mate ‘a e maika) ...

(Na’e palopalema ‘a e me’a fakaongolea pea mālōlō ai ‘a e Fale)

<006>

Taimi: 1550 – 1555

Sātini Le’o: Me’a mai Sea e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: ... Mālō, Hou’eiki mālō ho’omou laumālie ko u pehē ke tau ‘alu ā mu’a ki he fakavoutí ē. Ko e nounou pe ia, ‘e Minisitā Pa’anga fakatonutonu mai pe au ka u ki’i fakataukei atu pe he’etau ‘alu fakavoutí ē. Ko e pepa ko ē ‘atautolú ‘a ia ko e ‘Esitimetí ia, ‘alu fakavoutí kapau te mou me’a hifo Hou’eiki ‘oku ‘i ai e fo’i vahevahe ‘oku fai ‘e he Pule’angá kimu’a. Kiate au pe ia he anga ‘eku fakakaukaú ko e vahevahe totonú ē ‘a ia ‘oku 664 miliona.

Ko e peesi leva hono 5, ko e 6 mo e 7 – 8 kapau te ke me’a ki ai ‘a e kau Mēmipá ko e meimei ko e silini eni ‘oku kau kotoa ki ai ‘a e tokoni pa’anga mei muli. ‘I ai e koloa mei muli mo e pa’anga tokoni ‘esitimeti mei muli mo e pa’anga ‘a e Pule’angá. Ko e ‘ai ko ē hono fakakātoa ‘o e 899 milioná. Ke ke tokoni ‘aupito ia he lau fiká, na u ‘osi fakahoko atu pe ‘e ngofua pe ia ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘okú ke fie malanga ki ha vouti ‘e fakangofua pe ia ‘e he motu’á ni. Ko e ‘uhingá ke ke ongo’i pe ‘okú ke fiamālie ka tau ‘unu atu ā ki ha, ‘uluakí ē, ‘Ofisi Palasí, me’a mai ‘Eiki Palēmia

Vouti ‘Ofisi Palasi

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, kau eni he Potungāue ‘oku tokanga’i ‘e he motu’á ni Sea. Tapu mo e Feitu’ú na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Hangē pe ‘oku mou me’a ki ai ‘e Hou’eiki Mēmipa ko e ta’u lolotongá ‘oku 4.9 miliona pea ‘oku ki’i kehekehe si’i pe ‘oku kei 4.9 miliona pe ‘a e patiseti ko ē ki he ta’u ní ko e ki’i holo pe ia Sea ko e ...

<006>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Palēmia: ... ‘uhinga he ngaahi fakamole ‘a ‘i he ta’u ni ke ‘uhinga ki he ‘aho ‘alo’i e Tama Tu’i, ‘e ‘osi ia ‘i Suné ni. Kae kai leva ke holoki leva e *allocation* pe ko e anga ko ia ki he ta’u ko eni ka hoko maí Sea, ko u fokotu’u atu ai pe

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11, me’a mai

Tokanga ‘Eua 11 pe ‘oku kau he Patiseti hono matauhi Pule’anga ngaahi koloa taufatungamotu’a

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ki’i fehu’i pe ‘i he peesi 18 mo e 19 ‘a ia ko e me’a eni ‘oku fekau’aki mo e ngaahi palasi faka-Tu’í e. Ko ‘eku fehu’i Sea ko e, ‘oku anga

pehē ni, koe’uhi foki ko e ngaahi palasi ke fakama’ala’ala mai angé pe ko e ‘a hono tu’unga. Koe’uhi ko e me’a ko eni Sea, ko u ‘ilo’i ‘oku ngāue’aki ia ko e mātanga, ‘a ia ‘oku meimei ‘alu ki he tafa’aki ko ē e takimamata.

‘A ia ko e ha’u e ngaai vaka meili ‘oku nau ō ‘o ‘a’ahi ki ai, pea mo e taha ‘oku fai ‘aki ia e tu’uaki ‘i he ngaahi feitu’u kotoa pe ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ngata pe he takimamata ka ‘oku toe fai ‘aki ia e tu’uaki foki ‘i he tā vala mo e tā falani mo e me’a pehē. Ko e me’a ko eni ‘oku hā mai ‘i he peesi 18 ko e me’a ‘oku fekau’aki mo hono ‘inisiua (*insure*), pea ko e fehu’i ‘a ‘aku ia ki hono tauhi. He koe’uhi ‘oku hangē ‘oku matamata mai kiate au ko e ngaahi naunau ko eni ngali ko ha ngaahi me’a fakafonua eni ‘a e fonua.

Pea kapau ko ia ko e hā leva e fatongia ia ‘o e Pule’anga ke ne tauhi ke matauhi ke ‘i he tu’unga lelei ma’u pe. He ‘oku hangē ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia heni ‘oku ‘ai ia ke fetongi ‘aki he ‘oku maumau, ka ko e anga ia ’o ‘eku ‘eke pe ko e Patiseti ia ko eni ko e ‘ai pe ia ki he taimi ni pe ‘oku hoko eni ko ha me’a ke matauhi ‘a e ngaahi naunau ko eni ki he kaha’ú koe’uhi ko e ngaahi mahu’inga fakafonua.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ‘eke pe ‘aku Sea, pe ko e vouti fe’ia ia peesi fiha ko eni he ‘Esitimetu ‘oku fiu kumi, ‘oku pehē ‘e au ki he peesi 70 ‘o faihake ai ki ‘olunga Fakafofonga, kātaki pe, he ka ko e angamaheni pe foki ia ‘i ai ha’ate koloa pau ke ai e *maintenance* ia. Ka ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku ia ‘ikai ke u ma’u au pe ko e ko e fo’i fika fe ‘oku ‘uhinga ki ai ke ala fai ha fakaofiofi ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘O ke me’a pe ‘i he *statement* ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo e ‘a ‘inisiua (*insure*) ‘a e koloa, ko ia

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou fetakai atu au he palani ngāue, 5

Sea Komiti Kakato: Palani Ngāue ‘a e ‘Ofisi Palasi

Taniela Fusimālohi: He koe’uhi ‘oku ‘ikai ke ‘asi e fakamatala ia ko ia ‘i he vouti ko e ngaahi fika foki ia, ‘a ia ko e me’a foki ia na’e ‘uhinga ki ai ‘anenai ke me’a hake ha Minisitā ‘o fakamatala mai ‘a ‘ene me’a ko ē he ko e ‘oku fakatau ‘aki e pa’anga ko e ‘oku ‘asi he ‘Esitimetu. Pea ko ia eni ‘oku ou lele atu au ia ai

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e ‘uhinga ki he *maintenance* ‘oku toe ‘i ai pe pea mo e seniti ‘oku ‘inisua ‘aki e Palasi Sea, he nau ngaahi koloa he kapau ko e ‘uhinga ia kuo meimei toe \$100000 ‘oku ‘i he. Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ke fakafuofua na’a ko e ‘uhinga ia e me’a ‘oku tokanga ki ai ki hono tokanga’i e ngaahi *asset* ‘a e Palasi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia he ‘oku tokanga’i foki ‘e he Pule’anga ia ‘a e ‘ū *assets* he ko e me’a tatau ‘oku hoko ki he Mala’ekula ‘a ia ‘oku tau toki ngāue atu eni ke fakalelei’i ka ko ‘eku ‘uhinga pe ko e *treat* eni ko e hā ko e ngaahi me’a fakafonua eni ko ‘etau *culture heritage* kapau ko ia? ‘A ia ko e ‘uhinga ‘o e *culture heritage* ko ‘etau fatunga motu’a ia, kau e naunau ko eni ai. Mala’ekula

Tali Pule’anga ‘oku kehe ‘a hono matauhi ‘a e Palasi

‘Eiki Minisitā Fekatau’aki: ‘E Sea, tapu atu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale, ki’i tokoni pe ki he Fakafofonga, ko e Palasi ia ‘oku kehe ia, pea ko e hangē ko e

fehu'i fekau'aki mo hono tauhi 'oku kau pe ia he Patiseti 'a e 'Ofisi Palasi. Pea ko e ngaahi me'angāue ko e 'oku tauhi 'aki e Palasi mo Mala'e Kula, ko e tu'unga ma'olunga ia 'oku 'i ai fakatatau ki he ngaahi me'angāue ko e 'oku ngāue'aki he Potungāue Takimamata ki hono tauhi e toenga e fonua.

'Oku 'i ai e polokalama beatification ia 'a e Potungāue Takimamata 'oku toe tokoni pe mo ia ki he tauhi 'a e ngaahi tafatafa'aki ofi atu ki he Palasi. Ko e poini 'oku 'ohake he Fakafofonga fekau'aki mo e mahu'inga ko eni 'a e Palasi Faka-Tu'i ko ha fo'i poini ke fai 'aki hano tu'uaki 'a Tonga ki he Takimamata, 'ikai ke toe veiveiua ia.

'Oku hoko 'etau hoko ko e fonua faka-Tu'i kau ai mo e Palasi faka-Tu'i ko e fo'i makatu'unga lelei ia ki hono tu'uaki atu ko ē 'a Tonga ki tu'apule'anga ka 'oku lolotonga fai e ngāue 'a e Potungāue Takimamata ki he fengāue'aki mo e 'Ofisi Palasi ke toe fao'i atu e fakakaukau ko eni ka kuo pau pe ke 'uluaki fakapā ki he 'Ofisi Palasi he 'oku mafai kotoa pe ki ai, ka ko hono mo'oni 'ona ia 'oku 'i ai e fengāue'aki pea mo e Potungāue Takimamata ki hono tu'uaki atu 'o Tongá ni, mālō.

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, ko 'eku 'uhinga 'aku he 'oku 'i ai foki 'a hono lelei faka'ekonōmika 'ona ia 'oku suingi mai ia ki he *economy*. 'A ia 'oku suingi mai ia 'i he me'a faka-takimamata ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai. 'O ha'u ia ki he tafa'aki takimamata ka ko u tokanga ...

<007>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ... pē au ki hono *up keep* pe ko e hā e tu'unga ko ē 'oku 'i ai pea ko u pehē pe 'oku 'ave ke 'ai ke 'asi ha tu'utu'uni pe ko ha lao, ko e *responsibility* 'a e Pule'angá ke 'omai ma'u pē ha pa'anga ia he ta'u kotoa ki hono *up keep*.

Tokanga 'Eua 11 'ikai 'asi he Vouti 'Ofisi Palasi ha fakamole ki hono tauhi ngaahi lekooti taufatungamotu'a e fonua

Sea ko e peesi hokó ko e 31 'o e palani pē ko e, 'oku talanoa heni ki he me'a mahu'inga ko eni 'i he tafa'aki ko ē 'Ofisi Palasi ko e Tala Fakafonuá. 'Oku fakahā mai 'e he palani ngāue ko eni 'oku fai e tokanga ki ai ka ko 'eku fehu'í ko e hā leva 'a e, ko 'eku talanoa ki he mahu'inga 'o e 'ulungaanga fakafonuá ki he anga ki he melino 'etau nofó mo pukepuke e 'ulungaanga lelei. 'A ia 'oku mahino kiate au ko e 'ulungaanga lelei koe'uhí ko 'etau kavei koula ko ē 'e fā.

Ka ko 'eku fehu'í ko e hā 'a e fekau'aki 'a eni mo e, mo e pehē ko ē 'oku 'alu ki he tafa'aki ko ē 'o e akó ke kau eni 'i he 'etau silapá akó ko e, koe'uhí ko 'ene kaunga hangatonu. He koe'uhí ko 'eku 'ilo'í na'e 'i ai 'a e *archive* ai ka 'oku 'ikai ke u sio au he 'Esitimetí 'oku 'i ai ha vouti ai ki he *archive* ko ē 'oku tauhi ai e ngaahi lekootí. Pea ko 'eku ma'ú na'e 'i ai 'a e tokotaha na'a ne tauhi 'a e ngaahi lekooti ko iá koe'uhí ko 'ene mahu'ingá pea 'oku fai ki ai 'a e fekumi fakaako mo kau he silapá ako 'a e ngaahi fakamatala'oku tauhi ai. Pea 'oku fiema'u ia ke tolonga koe'uhí ko hotau taufatungamotu'á pe 'oku kei 'i ai he 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'i he voutí 'oku kei 'i ai ha fakamole pehē ki ai.

Maumau konga lahi lekooti ‘akaivi ki he talatukufakaholo na’e maumau he sunami & ‘uhinga ia langa Misiume ‘i Tufumāhina

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'Eiki Sea. Kole ke u tokoni atu pē mu’a he fehu’i ko eni ko ē ‘oku ‘omai ‘e ‘Euá. Ko e tafa’aki ko eni ko ē ‘o e *archive*, na’e holo foki ‘a e feitu’u ko eni ko ē ‘i he sunami faka’osí, ta’aki kātoa mai ‘e he sunamí e ‘Ofisi ko ē ‘i Palasí ki tahí. To’o ai mo e ngaahi ‘ū konga ‘i Palasi, maumau ai pea mo e taua pea mo e pehē ki he ‘ā. Pea na’e fai ai ko ē ‘a e fatu ‘a e fakakaukau ko ení ke fokotu’u ‘a e *archive* fo’ou ko eni ko ē ‘i Tufumāhiná pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku fai ai hono langa ‘a e *archive* ko ení ‘e huufi ia ‘e he ‘aho 5 ‘o Siulaí.

Ko e konga lahi foki ‘o e *archive* ko ení ‘oku ngāue’aki ‘i he ngaahi fakatotolo fakahisitōlia, fakatotolo ki he ako, fakatotolo ki he Pule'anga Fakatu’í. Na’e talu pē mei he kamata mai ‘a e kau misinalé ‘o a’u mai eni ki he ‘aho ni pea na’e tauhi ai ‘a e ngaahi ‘ū tohi ko iá ‘o ‘asi pē ‘i he ngaahi lekootí kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi ‘ū maa’imoa pea pehē ki he ngaahi faiva pea mo e ngaahi tukufakaholo ‘o e Taumafa Kava. ‘Oku ‘asi eni ‘i he ngaahi lekooti ko ia ‘oku tuku ‘i he *archive* pea ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki pē ‘e Tongá ni he takimamatá. Konga lahi e kau fakatotolo mei tu’apule’angá ki honau toketā kae ‘uma’ā foki e ngaahi tafa’aki kehekehe, ‘oku nau tohi kole mai ki he Pule'angá ke faka’atā ange ‘a e ngaahi feitu’u ko ení ke nau ngāue’aki ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i aí.

Pea ‘oku fai ‘a e ngāue ‘a e ngāue vāofi ‘aupito ko hono ‘uhingá ‘oku ‘i ai e Hou’eiki ia ‘o e fonuá kae ‘uma’ā kau matāpule pea ‘oku kei tauhi pe ia mei he ‘Ofisi Palasí ‘a e kakai ko ení ‘i he ngaahi motú honau ngaahi lekooti kae ‘uma’ā foki e ngaahi feitu’u ‘oku nau ‘i ai he Taumafa Kavá pea kei tauhi mai pē ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e *archive* ko eni ko ē ‘oku fai e fehu’i pea ‘oku ‘i ai e fiefia ko hono ‘uhingá he ‘oku ‘osi fakalelei’i e tafa’aki ko ení. Ka ko e konga lahi ia na’e maumau lahi ‘i he sunamí, mou me’a atu pē ki ai, kamata pē ko ē pea mei he tafa’aki ko ē Polata’ané ‘o ha’u ai pē ‘o a’u mai ki Palasi pea ‘alu ai pē ‘o ‘alu ‘o a’u ki Sopu kae ‘uma’ā foki ‘a Tukutonga, ngaahi feitu’u ia na’e maumau ‘i he sunamí. Ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i aí.

‘Oku ngāue vāofi ‘aupito ‘a e Potungāue Akó pea mo e tafa’aki ko eni ko ē ‘o e tau tukufakaholó. Na’a nau fai ‘a e ngāue ko eni ki hono mape’i ‘o e tafa’aki tukufakaholó fakataha e Potungāue Akó kae ‘uma’ā foki ‘a e Tafa’aki Tala Fakafonua ‘i he ngaahi ta’u ko eni kuo hili. Pea ‘oku hoko eni ‘i hono fakapa’anga ‘i he pa’anga ko ia ‘a e *UNESCO* he’ene hoko ko hono tataki’anga ia ‘o e kaha’ú ha ngaahi fakakaukau ki he tafa’aki ko eni ko ē ‘o e akó kae ...

<001>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalototonua: ... ‘uma’ā foki ‘a ‘etau tukufakaholo, pea ‘oku fakahū foki eni he ako ko ē ‘a e lautohi, kae 'uma'ā ‘a kinautolu ‘oku nau ‘i he ngaahi *form* 5 pea mo e 6, ko e fie fakahoha’ a pē mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko ‘eku fakamālō au ki he me’a ko eni he koe’uhi ‘oku fekau’aki eni mo hotau tala tukufakaholo, tau *heritage*, pea ‘oku ou pehē ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ia ‘oku ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ‘e sai pē ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga. Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ‘eku ki’i tokoni tapu mo e Feitu’u na Sea. ‘Oku ou tui mahalo ko e Fakafofonga ko eni ‘oku ma lave’i tatau ‘oku ma mala’e he *policy*, ko e me’a eni na’e kamata ai ‘a e Pule’anga ‘i hono fatu ‘o e ‘Esitimetri mei he *Corporate plan* ‘o fai ai hono ngāue’i ki he *Budget Statement*.

Ko e fiká ena ‘o e Tefito’i Lao Fakaangaanga ‘Esitimetri he vouti. Kuo taimi ke tau nofo ‘i he vouti ‘oku ‘i ai ‘a e hanga ‘o e ngāue ‘o e ‘uhinga ‘o e *policy* he *Corporate Plan* mo e *Budget Statement*, ki he kaha’u ‘oku tau ‘unu ki ai ‘i he *actual* ‘o e *policy analysis*, toe foki ia toe kamata ia mei mui ‘o kini ‘a e ma’ala ka kuo felei he taimi ni ‘a e ma’ala ke utu, foki mai ā ‘Eua ke mahino ‘eta ngāue, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e palopalema foki ‘a e ‘omai me’a pehē ni, he ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e me’a totonu, ‘omai ‘a e palani ta’u 3 ia kae ‘ikai ke ‘omai ‘a e *annual management plan*, ko e me’a ia na’e tonu ke ‘omai ke tau sio ko e hā ‘a e ngāue ko ē ‘oku palani he fo’i ta’u ‘e taha ko ia ka hoko mai he ko e pa’anga ia ko ē hē.

Ko e fehu’i ko ē ‘oku ou fehu’i ko e fakamatala ena na’e faka-pa’anga mei hē ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā MEIDECC.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia, ‘e toki ‘ai ‘a e *Annual Management Plan* he paasi ‘a e Patiseti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a pē ‘e taha ‘Eiki Minisitā, ko e taimi ko ē ‘oku mou fo’u pē te mou fa’u ai ko ē ‘a e ‘Esitimetri mo e Patiseti, ‘oku mou ui ‘a e ‘Ofisi Palasi, mo e Fale Alea ke nau me’a atu ‘o fakamatala ha’anau fiema’u hangē ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake he palani, na’e ‘oatu ‘e he ‘Ofisi Palasi ‘a ‘enau, ‘a e palani ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa, ‘io, ko e taimi ‘oku fai ai ‘a e talanoa Patiseti ‘oku me’a mai pē kau ngāue he potungāue ko ia, mo ‘enau ngaahi palani ‘o fai ki ai ‘a e sio ko eni Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea te u ki’i tokoni atu pē ki he me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a ‘Eua 11, ‘a e *issue* ko eni ‘a e kehekehe ko ē he palani pea mo e faingamālie ko ē ke, kau hanga pē ‘o ‘oatu ‘a e ki’i fakatātā ko eni Sea.

Na’e ‘i he palani ‘o e ta’u kuo ‘osi he ‘Ofisi Palēmia na’e pehē hono fakaleá, ‘e fakahoko mai ki Tonga ni ‘a e fakataha lahi ‘a e kau Taki ‘o e Ngaahi Fonua Pasifiki. ‘I he palani ia, ‘i he 2024 kuo fakahā atu ‘e Tonga ‘ene loto ke fai mai ki Tonga ni, ‘a e Fakataha Lahi

‘a e Kau Taki ‘o e Pasifiki ke fakahoko ‘i ‘Akosi 2024. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue mo e teuteu ki he fakataha ko ‘eni, ‘e fakahoko ia ‘i he ta’u fakapa’anga ko ‘eni.

‘A ia ko e ‘uhinga ia ki he ta’u faka-pa’anga ko eni na’e, ka na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia na’e ‘omai ‘i he Patiseti. Ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake he ko e *issue* ‘a ia ko ē ‘oku ‘ohake ko ē ‘e...

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai pē ko e ‘uhingá kapau ‘oku tau ‘ai ā ‘etautolu ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ia ko e ‘uhingá kae tali ai leva ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia eni ko e ‘ai eni ke u’ai ange ki ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia mālō Sea. Sai mo ‘ai mo takai’i ‘a ‘Ofisi Palasi ...

Paula Piveni Piukala: Ko e talaatu pē ‘e au ko e fakatātā ke ne hanga ‘o ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatātā, toe ‘omai pē ‘a e fakatātā ko ia ‘anai ē, ‘Ofisi Palasi ‘i ‘Ofisi Palēmia.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea, ko e ‘uhinga foki ia ko ē ‘e faifai pea te tau toe foki kimui ‘o fakafekiki he me’a ‘oku ‘omai. Ko ‘eku ‘ilo’i eni ‘oku totonu ko e me’a ‘oku kolé ko e me’a ‘oku fai pē ko ē he ta’u faka-pa’anga hoko mai, ko ē ia ko e me’a ta’u 3 ē, pea kuo te fiu hono fakatotolo ‘i he ‘omai pehē ‘a e *format* pē ko fē koā me’a ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ‘e fakapa’anga ‘aki ‘a e ...

Ko e me’a ko ē Sea, ‘oku ‘ikai ke fakamatala pehē ia hē ke hoa, ko ‘emau feinga ke fakahoa ‘a e me’a ‘oku ha hē mo e me’a ‘oku ‘asi ‘i he fika ko ē. Kapau te tau ‘eke fika tautolu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano mahu’inga mālie ‘ona ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano fakamtala, ‘oku talamai pē ko e 10 ko e vāhenga, vāhenga ki he ngāue‘aki ‘e he kau ngāue ki he hā, ko eni ‘oku fakamatala, mai ko ē ka ko ‘eku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino fēfē, pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakafehu’i pea ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai hē ‘a e fakamatala ia ko eni ‘a e vouti ko eni ‘oku ma’u.

‘Eiki Palēmia: Sea loto pē ke u toe ki’i tokoni atu ko e ‘uhinga he ka ‘ikai ‘e ma’u kātoa pē ‘e he Fakafofonga ia eni ia pea ‘oku mau fakatomala mautolu hono toe ‘omai ‘emau ‘aho Falaite ki he Fale ni, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha vouti ia ‘e lava Sea.

‘Oku ou fakamolemole pē ‘oku ‘ikai, ko e *projection* pē ko e ‘uhinga ki he ta’u kaha’u, ka ko e me’a ‘oku tau angamaheni ai, na’a ke *CEO* pē. ‘Oku ‘omai ‘a e *Corporate Plan* ‘oku ‘ikai ke tali kātoa, ko e me’a pē ko ē ‘e pehē ‘e he felotoi ki ai ko e me’a eni ‘e ala lava. Pea hangē ko e me’a ‘a e Minisitā *MEIDECC*, ko e tali ko ē ‘a e Patiseti, *Ok*, ‘ilo leva ‘e he potungāue ko e pa’anga eni te u ngāue mo ia, ‘ai leva ‘ene *Annual Management Plan* fakatatau ki he ivi kuo fakaivia ‘aki ia ...

<002>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Palēmia: ... ‘oua tau toe talanoa fakapoto kātaki ka tau ki’i ‘ai pe ā ha fo’i fika hē ka tau ‘unu’unu atu pe.

Taniela Fusimālohi: Ko e fo'i me'a 'oku halá Sea 'oku talamai ia 'e toki 'ai e *Annual Management Plan* ia he 'osi 'a e Patiseti.

'Eiki Palēmia: 'Io ko e 'uhinga pe 'a e fakahoko atu ia he ko e 'uhinga ko 'eku palani ki he ta'u 'e tipeni ia mei hoku ivi fakapa'anga 'oku ou ma'u. He 'ikai ke u palani au ki ha me'a 'oku ta'e'i ai ha'aku pa'anga ki ai. 'Oku ou tui 'oku ...pe na'e te'eki ai ke 'ai he *AMP* ia he taimi na'a ke *CEO* ai Fakafofonga mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku talanoá he ko e fa'ahinga fa'u palani ko eni ko mautolu na'a mau hanga 'o *introduce* ki he *public service* he 1990 tupu.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ki he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Pea ko e ha'u ko eni ko u sio hifo au ia ko e me'a kehe eni ia. Ko e *Annual Management Plan* ko e me'a ia na'e tonu ke ha'u fakataha mo ē ke fehu'i hangatonu pe ai. Ko eni 'oku toe pehē 'e au 'oku vaivai hoku matasio'ata ko u toe feinga ke u toe taha hifo ke u lau fakalelei e me'á ke u fa'ala pe ko fē me'a 'oku 'uhinga ki ai e me'a ko ē. Ko e me'a na'a ku 'eke ai ko ē 'a e vouti ko ē ki he *archive* he na'e 'i ai kimu'a.

Ka ko u fakasio hifo 'e au ia 'oku hala ia pea u fakasio hē 'oku hala ia pea ko e me'a 'oku fai ai 'a e fehu'i. Ka ko ē 'oku talamai ia 'oku langa 'a e *archive* pea 'e hoko atu pe 'a e ngāue. 'A ia ko e fetōkaki 'oku pehē. Pea kapau 'e tuku pe ā ia ke fai pe e malanga ia ka tau 'unu, he ko e 'ātunga ē 'e toe 'eke mai te u toe foki au kimui 'o fakamatala e me'a ke toe foki mai 'e fēfē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke 'osi mea'i pe he Feitu'u na, ka 'oku ou tuku atu ke ke fakakaukau lelei he 'oku ke 'osi mea'i pe pea 'oku ke ngāue fakapule'anga. Ko au ia 'oku 'osi mahino ia kiate au.

Taniela Fusimālohi: 'Io kae tuku ke tau mahino'i kātoa, mālō ia kapau 'oku ke lava 'o pehē kae 'oleva ke tau mahino'i kātoa 'a e me'a.

'Eiki Palēmia: Ko 'etau tu'utu'uní Fakafofonga ko e mahino'i pe he Sea ko 'etau leveleva ia. 'Oku 'ikai ke ke toe kau ia he toe tali ke mahinó hangē ko e fa'a fakahua lava pe taua 'o feta'emahino'aki. Ko e founga pe ia 'o e politiki.

Taniela Fusimālohi: Sea ke mahino'i ia 'e koe te'eki ke mahino'i ...

Sea Komiti Kakato: Ka ko e mahino ko ē kiate au te u 'oatu ia ke ke mahino'i. He 'oku ke fakafekiki e Feitu'u na ia ki he me'a 'a ia 'oku ke mea'i ka 'oku 'ikai ke 'i hē ia. 'A ia ko e me'a na'a ku fehu'i ai ki he Pule'anga pe 'oku nau ui 'a e 'Ofisi Palasi ke nau me'a atu 'o fakahoko atu 'a e 'ū me'a ko ē 'oku nau fiema'u mo nau ngāue ko ē 'e fakahoko he ta'u. Tali mai he Minisitā 'io.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai ke u kau au he fakataha ko ia, ka ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'ou lau 'e au ko ē ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Kapau ko 'enau fakataha ki he me'a ko ē 'oku 'asi hē pea 'oku

sai, kapau 'oku nau fakataha nautolu ki ha me'a kehe kae 'omai e me'a kehe ia he. Ko e me'a 'oku ou 'eke ai 'a e...

Sea Komiti Kakato: Te tau nofo ho mape pe te tau nofo he me'a ko ē 'oku tataki tautolu he Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Ko ia he ko e 'uhinga he 'oku 'osi ko ē 'a e talanoa ko ia toe talanoa 'alu atu 'a e *draft estimate* mai 'enau *input* toe 'ō mai. Nau talanoa *finally* leva 'e toki ha'u e Kapineti ko 'ene tali ko ia 'e felotoi kātoa ia 'a e Pule'anga pea toki 'omai ki Fale ni. Ko e felotoi ia Sea. Pea ko e kole pe ki he Fakafofongá ke ngāue 'aonga'aki 'a e ta'u 'e 38 na'e ngāue fakapule'anga ai ko e 'uhinga ka tau hokohoko atu mālō.

Fokotu'u 'Eua 11 ke feinga'i kaati fakafonua ke lava ke ngāue'aki fakavaha'apule'anga

Taniela Fusimālohi: Sea ke ki'i hoko atu ki he peesi 45 'o e palani pē koe'uhī ko e 'ofisi eni ia 'oku 'i he 'Ofisi Palasi. Ko e me'a ko eni fekau'aki mo e kaati fakafonua ke fai mu'a ha ngāue ki he me'a 'oku tau 'osi tālanga ki ai, ke 'ai mu'a ke 'i ai hano tu'unga. Ko 'ene tu'u 'a'ana ko ē 'oku 'ikai ke tali ia ha feitu'u pea ko 'ene *expire* pe 'a'ana he 'ikai ke toe fie 'alu ha taha ia 'o fakafo'ou 'ene kaati koe'uhī 'oku te 'alu atu kita ia 'oku talamai ia ke te 'alu pe kita 'o fakafo'ou 'ete kaati. 'Oku 'ikai ke nau tali 'e nautolu hangē ko e *immigration* ke 'atu pe 'a e paasipooti ko ē pea 'omai e paasipooti fo'ou, te 'alu atu kita ia toe talamai toe 'alu 'o 'omai e tohi ta'u toe 'alu 'o 'omai mo e tohi fakaongoongo lelei mei fē. Hangē ia ha toe 'ai fo'ou. Ka ko u 'uhinga au ia Sea he 'oku 'ikai ke ...kapau 'e 'eke ki he tokotaha kotoa 'oku 'i ai e fa'ahinga ia 'oku 'ikai ke nau toe fie ō nautolu 'o toe 'omai ha'anau kaati.

80000 he Patiseti 'Ofisi Palasi ko e vāhenga ia kau Nōpele

Ko e fehu'i 'e taha ko e 'ai angé ke tau tali eni he fakavaha'apule'anga, he 'oku mau ō atu mautolu ki muli 'o faka'ali'ali atu talamai 'enautolu ko e hā e me'a ko ena. Ka 'oku totonu ke 'ai ke tali ki ha fa'ahinga ngāue 'e 'aonga ai. 'A ia ko e me'a pe ia 'oku ou tokanga ki ai. Ko e faka'osi Sea ka u fehu'i atu pe au e fika. 'Oku 'i ai 'a e vāhenga kau Nōpele 827000. Ke ki'i fakama'ala'ala mai ange.

'Eiki Palēmia: Ko e vāhenga ia 'a e kau Nōpele mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko u pehē 'e au 'oku nau 'osi vahe pe 'i Fale Alea ni. Ko e 'ai ke fakama'ala'ala pē, pé ko e hā he koe'uhī pe ko ha ngāue eni 'oku fai ki he 'Ofisi Palasi ngaue ki he 'Ene 'Afio pe ko e....koe'uhī ko e 800000.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki pe Sea ko e vāhenga eni e Hou'eiki 'oku 'i he 'Ofisi Palasi 'a e Hou'eiki Nōpele 'oku 'i ai pea mo honau 'ulu'i 'ofisi ia fakataha pea mo e 'Ene 'Afio. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai ko ē vāhenga ko eni 'o kinautolu 'oku 'i ai. Ka 'i ai ha ngaahi 'ū tākaki kehe ia 'oku mea'i ia 'e he Fakafofonga 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au ki ai. Ka ko 'eku lave'i pe ko e vāhenga 'oku 'omai...

<003>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : .. mei he 'Ofisi Palasi, mai pea mo e Tukupau. 'Oku nau 'omai 'enautolu mei he 'Ofisi Palasi fekau'aki mo e vāhenga ko ia 'o e Hou'eiki Nōpele. Mālō.

Fokotu'u Tongatapu 7 to'o mei he Vouti 'Ofisi Palēmia pa'anga ke faitokonia 'aki e Ālonga

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oku 'i ai pē ki'i *issue* 'oku ou hoha'a ki ai. Fekau'aki eni pea mo e va'a ko eni ko eni e Ālonga. Na'a ku 'alu 'o 'a'ahi ki ai Sea he kamata'anga 'e e ta'u kuo 'osi. Ko e fakamahino mai kiate aú, ko e va'a ko eni na'e tokangaekina ia 'e he Kuini ko eni Halaevalu Mata'aho. Pea talu 'ene si'i pekia, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fa'ahinga, 'a ia ko e natula eni 'a e 'a e hono fakalele. Na'e fai'aki pē ia me'a'ofa 'a e Kuini he taimi 'oku 'ofa ange ai 'a e kakai.

Ko e tu'u ko eni he taimi ni 'oku nau lele pē he meesi 'a e ngaahi kautaha tokoní, kau ai mo e ngaahi siasi. Na'a ku fetaulaki fakataha atu ki ai pea mo e Palesiteni 'o e Uesiliana. Ko e fakakaukau ko ia 'a e motu'á ni Sea pea na'a ku 'osi a'u ki he Minisitā Pa'anga he ta'u kuo 'osi. Ke kole ke *allocate* mu'a ha ki'i patiseti ma'a e ki'i fānau ko ení. He ko hono tala'anga ha, ko e 'ata kitu'a ha fonua, 'a e anga 'enau hanga 'o tokangaekina e ma'ulalo taha e fonuá.

Ko e tu'u ko ia he taimi ni 'oku 'osi 'i ai e tokoni 'oku fai ki ai, 'a e Pule'anga 'Asitelēlia 'o fou mai he Sione *Foundations*. Ko e 500000 na'e 'oange ke fakalelei'i 'aki e nofo'anga ko eni. Na'a ku 'i ai ko e me'a ia na'e lāunga mai ki ai e kau tauhí. Ko e, 'oku tutulu e fale, pea kovi e mohe'anga, mohenga. Fakafalala pē 'enau mo'uí mo 'enau faka'aho he meesi 'a e ngaahi kautaha lotu mo e *charity organisation*. 'Oku ou fokotu'u Sea ke tau hanga 'o faka'ilonga'i 'aki ia, 'aki hano 'oange ha kongā he patiseti, ki he, kae 'ave 'o malumalu pē he 'Ofisi Palasí. Ko hono 'uhinga ke hokohoko atu pē...

'Eiki Palēmia : Ko e ki'i tokoni pē. Kātaki pē Fakafofonga ko e tokoni ia ko ē ki he Ālonga 'oku ha'u ia 'i he 'Ofisi Palēmia, 'i he 'u *grant* ko ē ko ē ki he 'u *non government*. 'A ia 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he Palasí ka 'oku mau tokoni 'i he tafa'aki. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko u fokotu'u atu Sea ke *transfer* mai e pa'anga ko ia 'o *allocate* ia he 'Ofisi Palasí, ko e fatongia ia he ko hono 'uhingá he ko 'eku sio, ko hai pē Kuini 'e hokó, 'oku 'oange mo hono fakaivia. Ko e 'uhinga ke hokohoko atu.

'Eiki Palēmia : Ko u tui ko e me'a mahu'inga pē ia 'oku ma tui tatau pē mo e Fakafofonga. 'Oku ma tui tatau pē mo e Fakafofonga 'oku 'i ai pē e tokoni he 'oku mahino pē mahu'inga 'etau tokangaekina 'a 'etau fānau ko eni.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e palopalema he ko e taimi na'a ku 'a'ahi ai ki ai na'e 'ikai ke fakahoko pehē'i mai ia 'e he kau ngāue, 'a ia ko e me'a mo'oni ia. Ko e me'a mo'oni 'oku 'ikai ke tokangaekina kinautolu Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku 'ohaké. Kapau na'e fakahoko mai 'oku 'i ai ha'anau, tau pehē hangē ha'anau ki'i patiseti ke tokanga'i 'aki 'enau me'a faka'ahó, 'ikai ke u toe ha'u au 'o fakahoha'asi e Fale ni. Ka ko e anga pē ia 'eku fakakaukau. Na'a ku 'osi a'u pē au ki he Tokoni ..ki he Minisitā Pa'anga 'o 'oange 'eku fakakaukau mo 'eku mahu'inga'ia ke *align* lelei mai 'a e ki'i kau tukuhausia ko ení. He ko u tui 'e mokoi pē ki ai 'a e 'Ofisi Palasi pea pehē ki he Kuini, ke ne hokohoko atu 'a hono 'ofeina 'a e ki'i kaume'a ko ení.

Fokotu'u Tongatapu 7 'ikai fe'unga pa'anga *allowance* ma'a e kau Nōpele

Ko e ua pē Sea e me'a 'oku ou hanga 'o 'ohake hení, mahino pē kia au 'a e tu'u ko ena 'a e *allowance* 'a e kau Nōpele. 'Oku ou fokotu'u atu Sea 'oku 'ikai ke fe'unga. Pea ko 'eku fokotu'u 'oku pehé ni. Ko e pa'anga ko ē ko ē 'oku 'oatu, faka-*constituency* ko u fokotu'u atu ke *allocate* mai ia ki hē. Ko hono laumālié eni Sea, 'oku fiema'u ke ongo'i 'e he kau Hou'eiki Nōpele, 'oku tokangekina kinautolu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē ki he Fakafofonga kātaki pē. Ke fakatokanga'i ange 'oku 'ikai ke Fakafofonga Fale Alea e Nōpele kotoa. 'A ia ko e toko 33 ko eni Sea ko e ni'ihi pē ia ...

Paula Piveni Piukala : Ko ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'omai e fo'i silini ko ia ki hē pea toki vahe leva ki he kātoa 'i he 'uhinga ko eni Sea. Mou kātaki pē kae 'oatu 'eku fakakaukau. Mou 'ilo 'e fakamole pa'anga ka 'e fakamole si'isi'i ange ia kapau he 'ikai ke tau hanga 'o fakaivia 'a e Hou'eiki Nōpele. 'Oku mahu'inga ia ki he motu'a ni ki he ,...

<004>

Taimi: 1620-1625

Paula Piveni Piukala: ... lele lōloa e fonua ni ke ongo'i he kau Nōpele 'oku nau *secure* fakapa'anga kae fakasi'isi'i fakasi'isi'i hono fakatauele'i kinautolú 'aki e pa'anga me'a ia 'oku mahu'inga'ia au ia ai. 'Oku 'ikai ke u sio au ia ki ha fa'ahinga fakakaukau 'oku mahu'inga'ia ka au e tolonga malu e fonua he ko e ui na'e fai 'e he 'e he Taki Fakapolitikale ko eni ko 'Akilisi Pohiva na'a ne ui ke pule'i lelei. 'Aho ni Sea ke toka mea'i pē ui mai mo 'Ene 'Afio ki he pule'i lelei. Ka he 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o tuku pehe'i ta'etalanoa'i.

Kapau 'oku 'ikai ke fe'unga 'ilo pē ia he motu'a ni Sea 'eku feinga ke u hanga 'o fakaalaala 'eku tali tu'u e kakai he te u iku faihala ai. Ka 'oku mahu'inga ka au Sea ke tau fakakaukau'i neongo ko e tala malu e fonuá ko e fo'i lea ko ia nau toki ma'u ia mei he Fakafofonga Ha'apai.

Vaea Taione: Sea ki'i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Na'a ku ongo'i 'oku loloto 'eku fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Vaea Taione: Fakatonutonu atu Sea ki he'ene lave ko ē 'e iku faihala ai. Ke ne ki'i fakamā'opo'opo mai mu'a Sea 'a e 'a e fehu'i 'aneafi na'e 'ikai ke ne lava 'o tali he 'oku mahu'inga ia ki he kakai he ko e lau kilu 'ene fo'i *software* ko eni na'e 'aí he 'oku talanoa ma'u pē ki he pule lelei Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai ko ia 'oku pou pou ke tali ...

Vaea Taione: 'Oku mahu'inga ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ...

Fokotu'u Tongatapu 7 ta'ofi fa'ahinga fakamalanga fai 'e Tongatapu 8

Paula Piveni Piukala: Ta'ofi atu e fa'ahinga malanga ko ia.

Vaea Taione: 'Oku mahu'inga ia Sea ke talanoa mai.

Paula Piveni Piukala: He ko e me'a ia ko ē ko ē te tau iku longoa'a ai ...

Vaea Taione: Ko e pa'anga lahi.

Sea Komiti Kakato: 'E Fika 8.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u atu ke ta'ofi e malanga ...

Sea Komiti Kakato: Ko e toki a'u ki he Vouti 'a e Ako pea ke toki ...

Vaea Taione: 'Ikai 'oku lave foki ia ki he pule lelei.

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu Sea ke ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke ai ha kaunga 'a e me'a ko ia he'etau me'a ko eni. Me'a ki lalo 'e Fakafofonga Fika 8. 'Oku 'ikai ke kaunga ...

Vaea Taione: Sea.

Sea Komiti Kakato: E me'a ia 'a e *software* ia heni.

Vaea Taione: Sea ko e talanoa ki he me'a ko e faitotonu. Talamai na'e me'a mai 'e faihala ia ai. Ke ne hanga ange 'o fakama'ala'ala mai e faihala.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 8.

Vaea Taione: He 'oku ne ma'u hala.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Fika 8.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kātaki'i pē Fakafofonga Fika 8 he 'oku mahu'inga ka au hoku fatongia. Ka te ma toki talanoa pē maua ki ai. Pea 'oua 'e fakakaukau ia ko 'ene founa ko ē na'a ne fai pehē pē he ta'u kuo 'osi pea na'e iku palopalema ai e Fale ni. 'Oku ou fakatokanga atu ki he Fakafofonga Fika 8 ko 'ene ngata eni he 'aho ni ke u toe faka ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Vaea Taione: Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea te u toe *tolerate* ha'o ...

Kole Tongatapu 8 ‘oua ‘e fakamanamana’i ia

Vaea Taione: ‘Oua ‘e ‘oku hangē ia ‘oku fakamanamana Sea.

'Eiki Palēmia: Mahalo na ‘oku ‘ikai ke tonu ke tau pehē Sea.

Vaea Taione: ‘Ai ia ki he kakai ke nau hanga ‘o ‘ilo’i ‘a e me’a na’e hoko.

'Eiki Palēmia: Ko u ki’i tokoni ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ia e ‘i Fale ni ‘a e motu’a ni ai hoku faingamālie ke u tali kātoa e ‘ū fehu’i ko ia ka ko e mangafā ko ē ‘oku tau ‘i ai.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea ...

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea ka u ki’i fokotu’u atu pē ā au ia ke pāloti ā mu’a e Vouti ‘a e Palasi ngaahi fokotu’u fakakaukau mālō ...

Paula Piveni Piukala: Sea tuku pē ke ‘oatu ‘eku fakakaukau he ko e ‘uhinga ia e ‘omai tautolu ki Fale ni ke ‘omai ‘etau fakakaukau.

'Eiki Palēmia: ‘Io pea ‘oku ‘i he ‘i he ‘i ai pē ngaahi tu’utu’uni.

Paula Piveni Piukala: Pea kapau ‘e ‘ikai ke lava he Patiseti ko eni Sea maaka’i ‘aki ia e patiseti hoko ...

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Kae tukuange pē ‘etau fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo, me’a hifo ...

'Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia ē tui kote ē. ‘Ikai ke lava ha’atau ngāue Hou’eiki ka ‘oku sai pē he ko ena ‘oku tau fakavouti ē. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki ko e taimi eni ko e 4:00 pea ko u kole atu ke tau hoko atu pē ki he haafe, fēfē e 5:00? Sea Komiti Kakato ‘Eiki Nōpele me’a mai.

Fokotu’u Sea Komiti Kakato toloi e Falé ki ‘apongipongi

Lord Tu’ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu’u na mālō ho’o laumālie ko u fokotu’u atu au Sea ke tau mālōlō ā. Ko e ki he haafe ki he 5:00 poe ko e 5:00 ‘oku ‘i ai e ni’ihi he Hou’eiki heni Haveluliku, Kolonga te nau toe me’a atu ‘oku fu’u mama’o ia 'Eiki Sea. Pea ‘oku busy e hala.

Ka ko u fokotu'u atu pē au pongipongi vave pē fakavouti ia. Ko e kau Fakafofonga pē ia 'oku ngaahi me'a 'oku nau laumālie ki ai ka tau 'unu atu.

Ka ko u fokotu'u atu mu'a ki 'apongipongi Hou'eiki he ko ena 'oku tau lele pē 'apongipongi. He 'ikai ke u lava au 'o tuku heni pau lele 'osi heni hūfanga he fakatapu ke u 'alu 'o teuteu pea u tuli ki he me'a ko eni na'a mo au 'oku ou ofi 'i Longolongo heni heku tuai ia. Te u tōmui pē au ia ka 'oku fiema'u ke tau me'a kotoa me'a e Feitu'u na pea ke me'a atu mo e Hou'eiki 'oku nau me'a mama'o mai mei hē 'Eiki Sea fokotu'u atu tau toloi 'apongipongi.

'Eiki Sea: Kapineti ...

Mo'ale Finau: Sea ...

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Poupou Ha'apai 12 ke toloi 'a e Fale

Mo'ale Finau: 'Oku ou poupou ki he Nōpele, Nōpele ...

'Eiki Palēmia: Poupou atu Sea ko 'apongipongi ia Sea 'oku 'osi luva atu ia ke fa'iteliha e Feitu'u na mālō.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga pē Sea ...

<005>

Taimi: 1625 – 1630

Mo'ale Finau: ... 'I ai 'eku poupou 'aku ia ke 'i ai hano makatu'unga he 'oku mo'oni pe *distant* e 'alú ka ko e 'atamai Sea, kuo molū. Sea ke mea'i pe e mala'e, ko e pe Sea

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu, fakatonutonu e Fakafofongá, ko e molū ia e ni'ihina'e 'omai honau 'atamai 'o faka'aonga'i he 'ahó. Pea kapau ko hono 'atamai ē na'e 'ikai ke 'i heni ia, 'ikai ke kau ia he molū.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga ai Sea 'oku tau fokotu'u ai

Lord Tu'ilakepa: *Foreshore* 'ata'atā pe 'atamai ia Sea

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga ia Sea 'oku tau fokotu'u ai ke tukuhifo e Sea ko ē, ko hono 'uhingá ko e tuai ko ē 'ene mahinó. Ko ia ai Sea ko u kole atu fakama'uma'u hifo kae 'oatu ha ki'i ako ke 'aonga ki he Feitu'u na. Ko ia pe Sea mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea na'e faiako 'ia au 'i Liahona, kovi atu, kovi 'ohua atu hūfanga he fakatapú

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki

Mo'ale Finau: Fakamālō atu Sea, kuo ma'u 'etau mālié he 'ahó ni ka tau tuku ā Sea ke tau mālōlō, mālō.

Eiki Sea: 'I he 'ene pehē Hou'eiki te u toloi e Falé ki he 10 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku 'e he 'Eiki Sea 'a e Fakataha'anga Fale Alea 'o e 'aho)

<006>